

БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С. ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 67 (17015)

2005 чылдың
ИЮНЬ 21,
вторник

Номерни парлалгаже
дужаагань:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызында

ЧЫЛДАГААНЫН ДАРЫЙ ИЛЕРЕТКЕН

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының мал эмнээр база үнүш санитарлыг хайгаарал чорудар албанының эргелелиниң чанында республикада халдавырлыг аарыгларга удур экспедиция база бодунуң ажылын чорудуп турар.

Ооң даргазы Дадар-оол Аракчаевич Доңгак-биле ужуражып, ук экспедицияның ажылы-биле таныштырарын диледим. Республикада халдавырлыг аарыгларга удур экспедиция 5 ветеринар эмчиден тургустунган. Республиканың чонунуң малының деңгелин чогуур деңгелге тудар дээш, чыл дургузунда кылып чорудар тускай план езугаар шудургу ажилдап турарлар болган.

Майның 24-тен июнь 4-ке чедир ук экспедиция Барыин-Хемчик кожуунда Аксы-Барлык, Хөндөлең, Дөң-Терезин деп сумуларның девискээринде бруцеллез тарап турар хуу аалдарга ажилдаан. Ол планың үнүшкүндө тус Барыин-Хемчик кожуунуң ветеринар эмчилери-биле ийи ажилдаар бөлүктү тургускаш, бруцеллез аарыының тывылган чылдагаанын дүргени-биле илередип тыпканнар. Ол ажил үезинде халдавырлыг аарыгларга удур

Аракчаевич онзалап мактап орду. Тыва кижилер бодунуң дугайын белен чугаалаар эвес. Колдуунда ниити кылдынган ажил дугайын тайылбырлап-даа олурза, шаанда Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтунуң ветеринария факультетин дооскан, хоочун мал эмчизи Д.А. Доңгактын чугаазындан-на ооң мергежилин тергиин билер улуг дуржулгазы көстүп орду. Ук аарыг дугайында баштайгы медээлер езугаар үстүндө адаттынган үш сумуга үш аңгы девискээрлеринге үш кижиниң бруцеллезтан аараанын эмчилер (кижи эмчилери) тодараткан турган. Бруцеллез дээрге колдуунда мал аарыы болгай. Ынчангаш ук медээни алгашла, бо экспедицияның дүрген хемчег алыр бөлүгү

Үстүндө адаттынган Аксы-Барлык, Барлык, Дөң-Терезин, Хөндөлең сумуларның өске аарыг эвес шээр малынче бруцеллез халдавазын дээш оларга тарышкыннарны чоруткан. Тарылганы каракче эм дамдыладыр чаа арга-биле чоруткан. Ниитизи-биле 15 муң 478 баш шээр малга тарышкыннарны 10 хонук дургузунда

Халдавырлыг аарыгларга удур экспедицияның даргазы хоочун мал эмчизи Д.А. Доңгак.

аарыгның чылдагаанын дилеп, ол-ла дораан чеде берген турганы ол. Моон баарда, боттары 100 литр бензинниң чеде берген. Аңаа немей Барыин-Хемчиктин кожуун чагыргазы 4000 рубль берген. Ол акша чүгле кывар-чаар материалдар садып алырынче үнген. Ынчангаш аарыг тывылган үш сумунуң девискээринден 1352 баш шээр малдың ханын ап шинчилеп, техниказының

дугуйун соотпайн ажилдаан. Түннелинде, 90 шээр мал бруцеллезтан аарыг деп илереттинген. Хынаттынган 81 бүдүрүкчү мал, кошкарлар, хуналар кадык болган. Ол-ла бруцеллез аарыы илереттинген үш аалдың 142 мыйыстыг бода малын база хынаан. Оларда аарыг чүве чок болган.

чорутканнар. Кожуунуң мал эмчилери ниитизи-биле 44 муң баш бода малга тарышкыннарны чорудар планың. Оон 15 478-зи тарыттынган ол.

Шак ынчаар бруцеллез аарыының тывылган чылдагаанары илереттинип, ону шуут узуткаарының хемчеглери бо хуннерде уламчылап турар. Аарыг 90 шээр малды база узуткаары эргежок чугула. Бруцеллез аарыындан кижилер аарыг малдың хайындырбаан чиг сүдүн, сметанын, өремезин, чедир хайындырбайн баарын, ханын чем кылдыр ажыглаанындан аарыг бээр. Мал бодунуң ээлчээнде, бруцеллез аарыының өөскүдүкчүлери бар оът-сиген чигеш, суг ишкеш, аарыг бээр. Черле ынчаш малдың сүдүн, эьдин кандыг-даа таварылгаларда, экидир хайындырып алгаш ажыглаары эргежок чугула дээрзин Дадар-оол Аракчаевич чугаалап орду.

Борис ОНДАР.

Кичээнгеилги болур

СУГНУҢ ДЕҢНЕЛИ ЧАВЫЗААН

Эрткен дыштаныр хуннерде республиканың девискээринге чабс чаганының түннелинде, Улуг-Хемниң суу улгадып, көдүрүлгөн. Сугнуң көдүрүлгени айыылдыг деңгелге чүгле 50 см четпейн турган.

Тыва Республиканың Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар агентилели дүвүренчиг байдалга ажилдап, чонну суг халавынга таварыштырбас хемчеглерни ап эгелээн. Ооң-биле чергелештир ТР-ниң Чазааның болгаш Кызыл хоорайның суг көдүрүлүшкүндө удур комиссиязы үер үезинде ажыглаар аар машина-техниканы болгаш чурттаар оран-савазын суг хөмө алган

кижилерниң түр чурттаар черлерин, чир аш-чемин тодарадыр ажилдарны чоруткан. Ооң ыңай Улуг-Хемге хемелиг хайгыыл албанын база организаастаан.

Июнь 12-де Улуг-Хемнин эң бедик көдүрүлүшкүңү 508 см чедип турган. Бир эвес ол 590 см чедир көдүрүлгөн болза, суг эриин алып, үер чайлаш чок эгелээр турган. Бо хуннерде сугнуң деңгели элээн чавызап баткан,

434 см бооп турар.

Аңаа оожургап болбас. Чабстар уламчылаар болза, тайгалардан баткан суг улгадыр, Улуг-Хем база көдүрүлүр. Бо берге үеде чон кичээнгеилги бооп, үнелиг чүүлдерин, документилерин аайлап-баштап, айыыл-халапка кайы-даа үеде белен турар болза эки. Көдүрүлгөн суг чурттап турары оран-савага чедип, айыылды тургуза берзе, эң херектиг чүүлдерин алгаш, айыыл чок черже чорууру чогумчалыг.

Омак БИЧЕНЕЙ,
өрт албанының оперативтиг ажилдакчызы.

Кажан? Каяа? Чүү?

“Тайып ужар,
даянып турар”

Мындыг аттыг солун концерт июнь 18-те Улусчу чогадылга төвүнге болуп эрткен. Ол дээрге бот-тывынгыр ыраажылар Александр Саржат-оол биле Андриан Оюннуң “Амыр-Санаа” бөлүүнүң концерти-дир.

20-30 чыл бурунгаар бижигилээн ырларындан эгелээш, чоокта бижээн ырларынга чедир — шуптузун “Амыр-Санаа” чыылган чонунга бараалгаткан.

Сөзүн-даа эки билер, аялганын-даа шагдан тура эки билер ырларының авторларын көрүкчүлөр ол кезээ арнын көрүп, адын танып алыр аргалыг болганнар. “Чаңгыс дыдым”, “Авай”, “Өөрлерим кайда силер?”, “Айтырбаңар” дээн ышкаш сезен чылдарның аныяктарының ырлажып турган ырлары ол кезээ чаңгыланган. Залда олурганнар ырларны катап-катап ырлаарын дилеп турган.

Ыраажыларның чаңгыс черчурттуглары, Тывада ат-сураа билдингир кижилер, деткиччилер байыр чедирип, суй белектерни арбыны-биле сөңнөп, “тайып ужар, даянып турар” дээн улустуң мерген сөзү оларга орук айтыкчызы болуп, чырык, чараш, утка-шынарлыг амыдыралга чедирерин күзээн чылыг-чымак сөстөрүн ыраажыларга хөй-ле кижилер чугаалаан.

Чогаалчылар чыгыжы

Эрткен пятничада А.Пушкин аттыг национал библиотека республиканың чогаалчыларының ээлчеглиг 15-ки сьездизи болуп эрткен.

Библиотеканың ажилдакчыларының, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң болгаш “Улуг-Хем” сеткүүлдүн ажилдакчыларының кылганы номнар делгелге си солун болган. Оон аңгыда Бай-Тайга кожуунуң чогаалчыларының төлээзи, “Мөңгүлек” чечен чогаал каттыжышкынының удуртукчузу Каң-оол Чүлдүмнүн оюн-баштак хана солунуң чыылганнар сонургаан. Хуралга ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Ч.Ч. Кууларның кылып чоруттунган ажилдар дугайында илеткелин дыңнаан болгаш илеткелге хамаарыштыр санал-онал солчулгазы болган.

Кол илеткелчи-биле чергелештир Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чогаал секторунуң ажилдакчылары Уран Донгак биле Василий Салчак оларның тыва проза болгаш поэзияның бөгүңгү байдалына хамаарышкан сайгарылгалды ажилдарын дыңнаан. Чогаалчыларның чыгыжына ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң чаа даргазын сонгаан. Чагыт бадылаашкының түннелинде хөй үнү алгаш Чылгычы Ондар ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга сонгуткан.

Кинога ойнаарлар

В.Көк-оол аттыг хөгжүмши театрының төөгүзүндө бо хуннерде база бир уттундурбас солун болушкун болган.

Якутияның культуры сайыды, ында театрың уран чүүл удуртукчузу дээрге Борисов Чингис-Хаан дугайында уран-чечен кинофильми тырттырар деп ту-

рарын Тываның парлалга чеп-сектери чоокта дыңнатканын номчукчулар сактып ор боор. Аңаа ойнаар артистерни шилип, Борисовтун дузалакчы режиссеру Тывага кээп чораан болгай. Ооң түннелинде хөй-хөй артистер кинога ойнаар күзелин илередип, шилилдеге киришкен. Шилилде кылган дээрге Борисов тыва артистерниң салым-чаянныын магадал, оларның аът мунарын кайгап ханмаандыр. Ынчангаш Чингис-Хаан дугайында кинофильмге ойнаар кылдыр В.Көк-оол аттыг театрының артистери беш кижини улуг-улуг рольдар ойнаар кылдыр ол шилип алган. Ол дээрге Тыва Республиканың алдарлыг артистери: Дыртык Монгуш, Эдуард Ондар, Станислав Ирил база аныяк артист Сайдаш Монгуш олар-дыр.

Салым-чаянның артистери-виске төөгүлүг кино-чурукка телептиг “изин” арттырып, хүлээндирген рольдарын чедишкенин ойнаарын күзеп каалыңар.

Чогаадыкчы кезээ

Улуг-Хем кожуун чагыргазының культура килдизи Тыва Республиканың композиторларының Чогаадыкчы эвилели-биле кады Шагаан-Арыг хоорайга композитор, бардыраажы Амыр Хоюгбанның чогаадыкчы кезээзин эрттиргенер.

Композиторнуң ырларың күүседир талазы-биле ыраажылар мөөрейинге кожуундан болгаш Кызыл хоорайдан 29 ыраажы киришкен. Хайыраакандан ыраажы Салчак Сүрүн-оол “Мөңгү-Тайга” деп ырыны күүсеткеш, мөөрейниң дээди шаңналын ап, “Ролсен” маркалыг телевизор-биле шаңнаткан.

Кызылдан Алексей Хоюгбан Монгуш Мадоннуң сөзүңге “Тывам”, Орлан Тангыт-оол “Авам чагыы” база Шагаан-Арыгдан Айлана Хорбаа Монгуш Буян-Бадыргының сөзүңге “Ырлап чоруур апарган мен” деп ырлары күүсеткеш, мөөрейниң лауреатары болган.

Хайыраакандан Анистья Базыр-оол Кара-оол Натпий-оолдун сөзүңге “Күскү бүрү”, Торгалыгдан Евдокия Буян-Хөө Владимир Серен-оолдун сөзүңге “Эртенгиниң байыр сөзү” база Светлана болгаш Каң-оол Сандаковтар “Оргаадай” деп ырлары тус-тузунда күүсеткилээш, бирги-үшкү чаданың дипломнарынга төлептиг болганнар.

Хөйүнү күүселдези дээш кожуун эмнелгезиниң ыры ансамбли база ырга бердингени дээш Шагаан-Арыгдан Алефтина Чамбал тускай шаңналдары алгылааннар. “Эң аныяк салым-чаян” дээш чеди харлыг Шораана Суваң (Николай Кууларның сөзүңге “Сайзанаң”) онзагай аян-биле күүселде дээш, Эрес Көшкендей (“Улуг-Хем” деп ыр) тускай шаңналдарга төлептиг болган.

Ыраажылар Салчак Борбак-оол Кызыл-Эник Кудажының сөзүңге “Тыва кыстар - даңгынар” деп ырыны күүсеткени дээш Бай-Тайга кожуундан келген композиторнуң акызы чурукчу Киров Хунанның чонар-даштан кылган үнелиг белээн, а Буян Куулар дириг хаван оглун Иштин-Хемден композиторнуң чаавазы Варвара Хоюгбандан алганнар.

Бистиң корр.

Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутаттарына АЖЫК ЧАГАА

Хүндүлүг депутаттар! Бистиң кожуунун девискээринге тус черниң бот-башкарылганын боттандыраары биле чурттакчы чонун эргезин тургузарына Улуг-Хем кожуунун бүгү чурттакчы чонунун мурнундан соңгуткан төлээлери бооп турар болгай Силер.

Кожуун Уставын хүлээп алырының болгаш ону доктадырының дугайында айтырыг Төлээлекчилер хуралының депутаттарының онза шийтирилээр айтыры. "Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организацияларының ниити принциптеринин дугайында" 131-ги Федералдыг хоойлуунун 85-ки чүүлүнүн 8-ки чүүлүнде 2-ги кезээ-биле алып болза, тус чер бот-башкарылга органнары 2005 чылдың июль 1-ге чедир муниципалдыг тургузулгаларның Уставын айыттыган Федералдыг хоойлууга дүүштүр хүлээп алган турар ужурлуг.

Амгы үеге чедир "Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну" муниципалдыг районун 131-ги Федералдыг хоойлууга дүүштүр ажилдап кылдыгыны Уставын хүлээп албаан Силер. Айыттыганын Федералдыг хоойлу-биле

доктаатынган хуусаага, 2005 чылдың июль 1-ге чедир 10 хонук арткан.

Бис, Силерни соңгуп алган болгаш бистиң кожуунун девискээринге тус черниң бот-башкарылганын боттандыраары биле бистиң эргелеривисти төлээлеткен соңгукчулар, боттарыңарны тогдунар хууда херээрни кыдырыңа арттыргаш, Силерге даандырган бүгү харысалганы ханы медеп билгеш, бистиң кожуунун Уставын хоойлудууда көрдүнгөн хуусаага чедир өөренип көргөш, хүлээп алырыңа кыйгырып тур бис.

Ооң-биле холбаштыр кожуунун Уставында СИЛЕРНИҢ адыңардан кирген сөстөрү сагындыраар-дыр бис:

"Бис, "Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну" муниципалдыг районун чурттакчы чонунун бүрүн эргелерин күүседип турар төлээлекчилери—Улуг-Хем кожуунун девискээринге тус чер бот-башкарылганына төлээлекчилер эрге-чагырганын боттандыраары-биле соңгуттурган Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутаттары Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг

хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязы болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын удуртулга болдургаш, кижиниң эргелери болгаш хостуг чоруу хамаатының дээди үнелели деп хүлээп көрбүшаан, тус чер чагырганының хөгжүлдезин чугулалап көрүп, муниципалдыг районун салым-чолу болгаш ооң социал-экономикиги сайзыралы дээш чурттакчы чон мурнунга харысалганы билинмишаан, эрге-хоойлу үндезиннериниң талазы-биле хамаатыларга чогумчалыг чорукту тургузар дээш "Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну" муниципалдыг районун девискээринге тус чер чагырганын организацияларының болгаш боттандыраарының эң чугула айтырыгларын тодарадып турар "Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну" муниципалдыг районун Уставын хүлээп ала тур бис".

Силерге бистиң берген эргелеривисти бодуңарның сонургалдарыңарга ажыглавайн, берген сөзүңерге ээ болуруңарны негеп тур бис.

Улуг-Хем кожуунун соңгукчуларының мурнундан кожуун чагырганының даргазы В.ПЮРИОНА.

Бир сумунун амыдыралындан

Чугула айтырыглар

Качык — Тываның чөөн-мурнуу талазында турар девискээр-ле болгай. Олар арга-ыяш, аң-мен, катчимис, аржаан-суглар-биле долган байлак чер. Мал ажил-агыйын сайзырадырынга кончук таарымчалыг.

1953 чылда Качык сумунун ийи-чаңгыс кижилерниң саналы-биле дүжүргени—аңаа чурттап чораанарга улуг согуг болган. Моолга дыка хөй делгем черлерни берипкен...

1990 чылдан бээр Качык сумузу катал тургустунуп, чон дедир чер-чуртунче көжүп кээп, 1995 чылга чедир тудуг ажылын кылган. Аңаа школа-интернат, эмнелге, суму чагырга черлери,

электри-биле ажилдаар станция, чурттала бажыңнары дээрн чижектиг тудуглар немешкен.

Ада-өгбелеривистиң 50 хире чыл иштинде ээн чыткан төрөөн черинче оларның ажы-төлү көжүп кээп, ээлей берген. Школа-интернатты 1995 чылда байылыг байдалга ажылдалга кириген-даа болза, ооң иштинге салыр эт-херексел, орундөжек четче эвес болган.

Чаа ажыттыган сумунун школазын күрүнө долузу-биле хандырган турар болгай. А Качык школазын Тываның Өөредилге яамызы бүрүнү-биле хандырган турар ужурлуг. "Бо талазы-биле кожуун чагырганының

өөредилге килдизи чүнү көрүп турган ирги?" деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп кээр. Республикадан безин Качык сумузуна даргалар хөйү-биле кээп чорааннар болгай.

Качык школазының директору Рада Чырандаевна ону чүге чажырып турары? Ада-иелер чүге негелде кылбай турары? Оон бээр ам 10 чыл ажып тур.

Качык сумузу кожуун төвүндөн 120-130 хире км ырак, оруу база багай болганындан аңаа эмнелге пунктузун база туткан. Ындыг-даа болза, кожуун эмнелгезиниң эмчилери ында-хаа кээп, чонун амыдыралын көрүп, аарыг-аржык

улуска дуздан кадып турар болза эки. Эмнелге пунктузунда таптыг ажилдаптар эмчи чок. Бо социал айтырыглар талазы-биле Качык суму чагырганы кончук кошкак деңгелде ажилдап турар.

Сөөлгү 10 чыл дургунда суму чагырганына 7-8 хире киж ажилдап каапкан. Сумунун бурунгаар хөгжүлдези ында ажилды углап-баштап олурар кижиден улуг хамааржыр болгай. Кожуун, суму чагыргаларының даргаларының ажилдаарында деткимчени Тыва Республиканың Чазаа үргүлчү берип турар. Херек кырында ында ажилдап турар даргаларыбыс ону чогуур деңгелге чедирбейн турары хомуданчыг. Корум-чурумну тудуп, чонун

арагалаар чоруу-биле демиселди күштелдирери чугула.

Бичии сумуга кем-херек үүлгедишкенин бо-ла болу бээр. Кожуунун корум-чурум камгалаар талазы-биле ажилдакчылары бо талазы-биле шыңгыы хемчегни алып үези келген. Шак мындыг четпес байдалдар хөй болганындан чамдык чурттакчылар төрөөн черинден өскээр көжүп чоруп турары хомуданчыг.

Ниитизи-биле алырга, Качык сумузу чону мал-биле туттунчуп, боттарыңазырап чоруурлар. Чонун социал байдалын өөренип көрүп, үстүнде адаттыганын албан черлери дарый хемчээр алып үези келген.

Таш-оол КУНГАА.

Көдээниң хөөннери

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭН-НЕ ЧАРАШ КИЖИ — АЖЫЛЧЫН

Чес дег айның хондур тежээр түмен хою Дээрни эргээш, одарыңа бөлдүнчүп ор. Дылаан-Кара сыннарында кезек отту Тырыкы ай: "Кадып аайн"—деп харай берди.

Аңгыс чарган МТЗ-80 трактор-даа Ара доктаап турары чок "хөөмейлеп" чор, Демир аъттын күчү-күжү эрткен өйнүн Делгем хөрөөн угулзалап хээлеп чору.

Часкы хүнүнүн чайынналган херелдери Чалбак шөлдүң делгемнерин чарашсынып, Тараажының дакпыш-чымыш тайбың ижин Даның атсы чаагай чолче кыйгырып чор.

Хоочун тракторист, тараажы Мөңгүн-оол Дақылаңович Саттың ажил-амыдыралын сонургаар болза, шынап-ла кайгамчык ыры-шүлүк дег. Бир эвес оон амыдыралын долузу-биле чуруттар арга турган болза, делгем-делгем шөлдөрдө оон тарып чорааны алдын-сарыг далай тарааларның хатка чайганганын, часкы хөрзүнүнү үзүк чок "хөөмейлеп" чарган оон тракторун омурлап каан чуруктар эң хөй черни ээлээр турган боор. Ынчангаш оон амыдыралы тараа-биле холбашкан дивизивес чазыг чок.

Ол аныяндан-на тараажының белен эвес мергежилин шилип ап, аңаа бүгү амыдыралын бараалгадып, кандыг хөрзүннүг черге тараа тарыырга чаагай үнерин, кайы хову-шөлге арыг-сумун казып алырын эндэвес кылдыр мергежээр. Амгы хүннерде-даа ол төрөөн чериниң ховуларының ырызына аяны болуп, ынак мергежилден чарылбаан. Бо чылын чак чеже-даа кадык болза, хоочун тараажының ажилдап турары "Аглык" аттыг МУБ Эдегей аксында Алды-Ховуга арбай, сула, кызыл-тасты 200 га черде тарып алган. Үрезин тыпты бээрге, картофель тарып планын. Хоочун тараажы кады ажилдап турары аныяк механизаторлар Сергей Чудур-оолович Ооржакты, Андрей Успунович Ооржакты кызымак деп

аажок мактал орду. Олар бо чылын кызыл-тасты 10 га черге тарааннар. Эки суггарган черге тараан кызыл-тас 5-6 хонгаш-ла, шымырарып үнүп кээр.

Мөңгүн-оол Дақылаңович миннип кээрге-ле, ооң мал, чер ажилдыг ада-нези Алаш, Хемчик уннарын дургаар көжүп, чурттап чораан. Ынчан ол черлерге МЧАЭ ажил-агыйы эгелээр турган. Бо чүлдүң маадыры школага өөренип турдала, оон төрөөн черинге Совет Тываның 5 чыл ою аттыг колхоз тургустунган. Школага ынчан ССРЭ-ден чалаттырып келген оруу башкылар ажилдап турган. Оларның чамдыктары Шекпээрнің кеңээтери-даа апаргылаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Тимофей Кузечевич Пичен-оол ол чылдарда бистиң колхозтун даргазы чораан зоотехник орус чаавай-биле өг-бүле туткан.

1961 чылда Совет Тываның 5 чыл ою аттыг колхозту совхоз кылдыр эде тургустан. "Акша ал чораан эвес, совхозтан бир дугаар ажил төлевири алгаш, дыка-ла сонургап, өөрүп турган мен"—деп Мөңгүн-оол Дақылаңович ам сактып чугаалап олурар. Ынчан шериг чоруур деп турган. Аяңгатыга ыяш белеткеп тургаш, ол бир буду чок артып, шериг чорбаан. Суурга трактор курузу ажыдыптарга, бир буду чок, оон орунда протез салдырып алган аныяк эр аңаа өөренип, ону дооскан. Оон өске киж болза, инвалид мен дээр, анаа орад турган. Мөңгүн-оол Дақылаңович чаңгыс буттук-даа болза, чонунга ажыктыг бооп, тракторист мергежилдин чедип ап, 44 чыл иштинде хову-шөлдөргө тараажы бооп ажилдап келген. Ынчангаш оон амыдыралы маадырлыг, ыры-шүлүккө төлөптүг, тараа, хову аялгазынга дүүшкөк деп номчукчу боду-ла билип, харын-даа ол кайгамчык аялганы дыңнап-даа каар магат. Бо чүлдүң автору бо одуругларны бижил орда, оон караанга чаңгыс буттук тараажының тарааны алдын-сарыг далай сыпта тараалар хову-шөлдөрдө чалгып, чуруттунуп, чүс-чүс комбайннарның узун хоолайларындан, алдын аржааннар дег, саарлып бадып турган. Алаш, Хемчиктиң бурунгу ховулары хоочун та-

раажыга тураскааткан ырларны Эдегейниң ховузу Кара-Дөң, Тей-Арты ам-даа бадырып чыдары оон кулаанга дыңналган.

1960 чылда көшкүн арат кижиниң дүжеп безин чорбааны машина-техника кээр эгелээр. Баштай аът-биле сөөртүр, тарааны кестирип, боду снопта баглаар машина келген. Араттар ону безин аажок магадап турганнар. Чаа көстүп келген тракторларга ажилдап, күш-ажылдың езулуг базымын Мөңгүн-оол Дақылаңович ынчан кылып эгелээнин үстүнде чугааладым. Ол үеде көдээ ажил-агый техниказын чылдың-на септеп, артык кезектерин солуп бээр турган.

Амгы үе-биле ол үени деңнээрге, кандыг-дыр дээрзин оон сонургаан мен. "Кайы-даа үеде чүгле кижиниң бодундан хамааржыр"—деп, ол харыылаан. Ынчан кээрге, Мөңгүн-оол Дақылаңовичиниң чаа рынок экономиказының чаа негелделерин база ажып эртип эгелээни ол харыдан илден.

Хоочун тараажы удавас 60 харлаар. Ам-даа оон холу дыңзыг, төрөөн ховуларына ам-даа чеже-даа чыл ажилдап, ховунун аялгазының хөөну бооп чоруур.

Ажил-ижин назылааже кылып чоруур Амыдырал бергезинге чаныш билбес, Алыс боду оожум-топтук, хөңү бичии, Аныяндан ажилым дээр олут орбас,

Чаңгыс Саттың аралашкан арат чону Ажил-иши оозунга дыка ынак. Аныяктар— ақыыс деп хүндүлээрлер, Ажил-иши тура-соруун дөзексээрлер. Ынчангаш бо чүлдү доозуп тура, 60 хар чеде берген хоочун тараажыга каң дег кадыкшылды күзеп, төрөөн ховуларының салгын-хады оон додуккан арнын ам-даа суйбап, чассыдып чорзун деп, йөрээр каайн.

Зоя НАМЗЫРАЙ, Чогаалчы.

Кожууннардан медээлер

СУГГАТ ДООЗУЛГАН

Бо чылдың июнь 1-ге чедир Чөөн-Хемчик кожуунда ниитизи-биле 2853 га тараа болгаш картофель, ногаа шөлдери суггартынган.

Ол бүгү ажилда 223 киж, 17 техника хаара туттуган. Кожуунда ниити часкы суггарылгага Сүт-Хөлдүн болгаш Барлыктын суггарылга ажил-агыйларының күчүлүг техникалары, механизаторлары улуг рольду ойнаан. Олар Чадаананың, Иймениң, Баян-Таланың болгаш Хорум-Дагның суггарылга системаларының үрелген черлерин септеп, ажылдалга кириген. Ол бүгүнүн ачызында 154 га хөй чылдыг суггарылгазын база чоруткан. Бо ажилга кожуунун оруксептелге участогу техниказы-биле боттук дузаны чедирген.

Часкы суггатты мынчаар чорутканының түнелинде, Баян-Тала суунун чурттакчы чону суг-биле четче хандырынып, өреге бүрүзү ногаа тарып алып арга-лыг апарган. Чыл бүрүде үстүнде адаттыганын организациялар бистиң кожуунга часкы суггарылгага улуг дузаны чедирип турары чонга дыка ажыктыг, өөрүчүг бооп турар. Ынчалза-даа оларга кылган ажылы дээр ажыл төлевириң эрткен чылдың безин бербээр деп, кожуунда суггат ажил-агыйың харыылап турар Ширин Шырапович Монгуш чугаалады.

Кара-Сал ООЛАК. Чыраа-Бажы суур.

АЖЫЛ-ХЕРЕККЕ БОТТАНДЫРАР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Ооржактың Айыткалын Чазак Аппарадының ажилдакчызы С.Б.Ооржактың удуртканы кадык камгалалының, тудугнуң, бойдук камгалалының, өлүк тывыжының, социал адырның болгаш өске-даа Чазактың харысалгалыг албан черлеринде ажилдап турар төлээлеринден тургустунган бөлүк Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Иш-кин, Суг-Аксы суурларның чурттакчы чонунга таныштырып чорааннар.

Кожуун төвү Суг-Аксы суурнуң уран чүүл төвүңе чыылган чонга О.У-Х.Түлүш Айыткалды хандыр анализ кылып, чедимчелин-биле таныштырган. Ниитизи-биле кандыг-даа мергежилдиң кижилери билдинмес амыдыралчы айтырыгларны салып, тодаргай, билдингир харыларны алганнар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кожуунун ажилчы чону Айыткалды күрүнө ужур-дузалыг дээрзин чүлдүлүгүнүп, деткип хүлээп алгаш, ону амыдырал, ажил-херек кырынга боттандыраар сорулганы салганнар.

Бораш ОНДАР. Сүт-Хөл кожуун.

Тыва Республикага эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың май 18-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу Россия Федерациязының Конституциязынга, «Эртем болгаш күрүнениң эртем-техниктиг политиказының дугайында» Федералдыг хоойлуга, өске-даа Федералдыг хоойлуларга дүүштүр эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының база эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг продукция (ажыл биле дуза) хереглекчилеринин аразында хамаарылгаларны таарыштырып турар.

I эге. НИИТИ ДҮРҮМНЕР

1 чүүл. Бо Хоойлунуң кол-кол сорулгалары

Бо Хоойлунуң кол-кол сорулгалары:

бар турган эрге-хоойлу нормаларын болгаш немелде магадылалдары үре-түннелдиг эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулгага быжыглаары болгаш тургузары база Тыва Республиканың материалдыг бүдүрүлгезинге болгаш социал амьдыралынга ооң түннелдерин ажыглаары;

Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулгазының организациязын хевирлерин, башкарылганын механизмдерин, материал-техниктиг, саң-хөө хандырылганын тургузары.

2 чүүл. Эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

Эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы Россия Федерациязының Конституциязынга, «Эртем болгаш күрүнениң эртем-техниктиг политиказының дугайында» Федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилеттерин болгаш бо Хоойлудан база ооң-биле дүүштүр хүлээп алдынып турар хоойлулардан болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын тургустанар.

3 чүүл. Республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин эрге-хоойлу эрге-байдалы

1. Бо Хоойлуда эртем талазы-биле ажил-чорудулга субъектилеринин дугайында билиштин «Эртем болгаш күрүнениң эртем-техниктиг политиказының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр тодаратынар.

2. Республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин эрге-хоойлу эрге-байдалын, оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин Россия Федерациязының эртем-техниктиг ажил-чорудулгазы-биле таарыштырар.

4 чүүл. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилерин тургузары, эде организмистаары болгаш узууткаары

Тыва Республикага эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилерин Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга үндезилеттерин тургустанар, ажилдаар болгаш узууткаатынар.

Тыва Республиканың эргелелинде турар эртем организацияларын тургузарының, эде организмистаарының болгаш узууткап чок кылырының дугайында шийттирчир Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр.

5 чүүл. Эртем талазы-биле кадрларны белеткээр

Тыва Республиканың Чазаа азы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының төлээлекчи органы эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринге эртем талазы-биле кадрлар белеткээринге хамаатыларны конкурс езуугаар өөредип чорудар арга-биле дээди профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлеринге аспирантурага база докторантурага азы эртем талазы-биле албан черлеринге, база ол ышкаш эртем ажилдакчыларының болгаш күрү-

нениң эртем организацияларының специалистеринин мергежилин бедидери-биле болгаш билин катат белеткээринге деминг кады ажилдажылганы чорудуп турар.

6 чүүл. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың болгаш өөредилгениң каттыжышкыны

1. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың база өөредилгениң каттыжышкыны дараазында чүүлдерниң дузазы-биле боттанары:

башкыларның болгаш студентилерниң эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулгага киржилгезиниң янзы-бүрү хевирлерин деткээни-биле база башкылаашкын ажил-чорудулгазынга бедик мергежилдиг эртем ажилдакчыларын кириштирери-биле;

өөредилге чорудуунун, дилээшкениниң, шиллелгениң болгаш аныктарының күрүне деткимчезинин база ону эртем ажил-чорудулгазынга тускай угланышкыны кылдыр белеткээр организацияның системазын таарыштыры;

өөредилге албан черлеринин, бүдүрүлгелерин, төптер баазанынга өөредилге-эртем болгаш өөредилге-бүдүрүлгө каттыжышкыннарының четкилерин тургузары-биле;

федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларына киржилгези-биле; телекоммуникация чепсектеринин чаа үезинге үндезилеп турар эртемниң, өөредилгениң болгаш культураның девискээр медээ делгемин тургузары-биле.

2. Каттыжышкынының кол-кол угланышкынары болза аныктарга чаа билигни дамчыдары, олимпиадаларга болгаш конкурстарга, делегелерге болгаш конференцияларга студентилерниң болгаш анык эртем ажилдакчыларының киржилгезин хаара тудары, чаа методиканың үндезининге өөредилге номинарын үндүрери болгаш тускай өөредилге программалары-биле көрдүнүп каан өске-даа аргалар болур.

II эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ЭРТЕМ БОЛГаш ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

7 чүүл. Тыва Республикага эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилерин кириштирбишаан, эртем талазы-биле чагыс аай күрүне политиказын чорударына киржир.

2. Тыва Республиканың Чазаа эртем болгаш техника хөгжүлдээнинин амгы байдалының демдээ-биле база Тыва Республиканың социал-экономиканы айтырыгларын шийтирлээринге оларның салдары-биле катат Тыва Республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулгазының угланышкыннарын тургузуп турар.

3. Тыва Республиканың эртем-техниктиг хөгжүлдээнинин кол-кол угланышкыннарын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга республиканың эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программаларын болгаш төлөвилелдерин бадылаанының аргазы-биле Тыва Республиканың Чазаа тодарадыр.

8 чүүл. Республиканың эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программалары болгаш төлөвилелдери

1. Республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программалары болгаш төлөвилелдери эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин боттарының эгелээшкениниң аайы-биле, шак-ла ынчаар, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының тускай сорулгалыг чагырларының үндезининге Тыва Республиканың социал-экономиканы хөгжүлдээнинин кол-кол чүүлдеринин деңгелинге ажилдап кылдынар.

2. Республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программаларын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга ээлчеглиг саң-хөө чылында республика бюджетинин дугайында хоойлуны сайгарып көөрүнге чедир бадыладыры-биле кириген турар.

9 чүүл. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга системазында башкарылга

1. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың башкарылгазын күрүне таарыштырылгазының болгаш бот-башкарылга принциптеринин каттыжышкынына үндезилеп боттандырар.

2. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттерин органының нүүрүнде боттарының бүрүн эргелеринин деңгелинге эртем-техниктиг программаны боттандыраарының болгаш инвестицияларын эртем база (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулгага кириштиреринин болгаш инновациялыг төлөвилелдеринин чурумун доктаадып тургузары, ооң камгалалын боттандырар.

3. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың башкарылгазы-биле холбашкан шийттирлерин эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилерин боттарының баш билип харылаар айтырыгларының деңгелинге хүлээп алыр.

4. Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга башкарылгазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр база оларның дүрүмү-биле көрдүнгөн чурум езуугаар эртем чогаадылганы хосталгазын үревин турар деңгел-биле боттандырар.

10 чүүл. Эртем-техниктиг ажил-чорудулга адырында Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелери

1. Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулгазы organizationнарын, дээди профессионал өөредилге албан черлеринин удурткучтарының болгаш хөй-ниитинин янзы-бүрү хевирлеринин сайгарылгазы, хыналдазы болгаш конкурстарны ажылгааны-биле анык-чарлыг байдалда өске-даа сонургалдыг кижилерниң саналдары-биле Тыва Республиканың социал-экономиканы хөгжүлдээнинин приоритеди болуп турар Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле болгаш күрүнениң эртем-техниктиг политиказынга дүүштүр боттаныр.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралы дараазында бүрүн эргелерин боттандырар:

1) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы:

а) эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга адырында Тыва Республиканың хоойлуларын сайгарып көөр болгаш чүүлүг деп көөр;

б) Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар;

2) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы:

а) эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга адырында Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр;

б) Тыва Республиканың экономиканы хөгжүлдээнинин кол-кол угланышкыннар талазы-биле эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың тускай сорулгалыг программаларын Тыва Республиканың Чазааның киригени-биле бадылаар, оларның күүселдизи дээш контрольду боттандырар;

в) Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерин боттандырып турар.

3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы:

1) эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыр-

газының төлээлекчи органының удурткучуларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар;

2) күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының эргезинде хүлээп алыры-биле туруп турар эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга адырында нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Россия Федерациязының Чазаага сайгарып көөрү-биле кирирер;

3) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерин боттандырып турар.

4. Тыва Республиканың Чазаа:

1) республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программанын кыска хуусаада сайгарып көөр болгаш бадылаар. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программанын төлөвилелдерин, ынаар кирип турар өскерилгелерин болгаш немелделерин узун хуусаада бадыладыры-биле чорудар;

2) республика бюджетинин акша-хөрөнгезинин дузазы-биле эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулганы акшаландыраарының хемчээл талазы-биле кириген саналдарын сайгарып чугалаажыр;

3) тускай сорулгалыг эртем болгаш эртем-техниктиг программаның күүселдээнин дугайында отчетту сайгарып чугалаажыр болгаш ону Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чорудар;

4) эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга адырында нормативтиг эрге-хоойлу актыларын үндүрер;

5) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин күрүнениң э-хөрөнгезин бээринин дугайында шийттирини хүлээп алыр;

6) эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга күрүне деткимчезин көргүзеринин талазы-биле айтырыгны сайгарып чугалаажыр;

7) Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөрөнгезинден акшаландырып турар эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг программаларының болгаш төлөвилелдеринин хыналдазын чорударын организмистаар;

8) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн, өске-даа бүрүн эргелерин боттандырып турар.

III эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ЭРТЕМ БОЛГаш (АЗЫ) ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА КҮРҮНЕ ДЕТИМЧЕЗИ

11 чүүл. Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга күрүне деткимчезинин субъектилерин

1. Тыва Республикага ажыктыг кылдыр боттандыраары-биле чорудуп турар эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың күрүне деткимчези, материал-техниктиг болгаш саң-хөө хандырылгазы, республиканың тускай сорулгалыг эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг программаларын болгаш аңгы-аңгы эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг төлөвилелдерин боттандырып турар Тыва Республиканың күрүне албан чери болуп турар, эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринге тарап непертерэр.

2. Республиканың тускай сорулгалыг эртем-техниктиг программанын (төлөвилелин) эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганын элээн каш субъектилерин боттандырып турар үеде, күрүне деткимчезин эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга программанын (төлөвилелин) күүселдээнин талазы-биле ол субъектилеринин нити харылдаштырылгазын болгаш удур-дедир кады ажилдажылганын боттандырып турар албан черинге (организацияга) бээр.

12 чүүл. Эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулга күрүне деткимчезинин субъектилеринин үндүрүг чингелделери

1. Россия Федерациязының

үндүрүг хоойлужудулгазынга дүүштүр бадылаттыган республиканың эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг тускай сорулгалыг программанын (төлөвилелин) боттандыраарына киржип турар эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринге үндүрүг чингелделерин бээр.

2. Республика бюджетинче кири санаттынып турар төлөвилер талазы-биле үндүрүг чингелделерин бээр хоойлужудулга-биле доктаадып тургускан чурум езуугаар боттандырат.

13 чүүл. Эртем талазы-биле ажил-чорудулганың акшаландырышкынын организмистаары

1. Тыва Республиканың бюджет акша-хөрөнгезинден боттандырып турар эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулганың акшаландырышкынын ээлчеглиг саң-хөө чылында Тыва Республиканың бюджетинде ол-ла сорулгалга көрдүнгөн хемчээл-биле чорудар.

2. Республика бюджетинин акша-хөрөнгезинин дузазы-биле чорудуп турар акшаландырышкынче Тыва Республиканың социал-экономиканы хөгжүлдээнинче угландырган кол эртем шинчилелдери кордап болур.

Эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулганың республика бюджетинден чорудар акшаландырышкынын эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг программаларының (төлөвилелдеринин) конкурс шийлелгенин үндээни-биле боттандырат.

3. Эртем болгаш эртем-техниктиг ажил-чорудулганың акшаландырышкынын эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг ажил-чорудулга субъектилеринин акша-хөрөнгезинден болгаш амгы хоойлужудулга езуугаар хоруттунмаан өске-даа дөстөрдөн боттандырып болур.

4. Эртем талазы-биле ажил-чорудулга конкурс езуугаар грантыларын азы деткимче акшаларын дузазы-биле боттанып болур. Грантыларын эртем ажилдакчыларынга, эртем организацияларынга, дээди профессионал өөредилге албан черлеринге, юридиктиг болгаш хууда кижилерге тыпсыр.

Грант алыкчылары ону Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр азы ону даштыкы күрүнениң девискээринге ажылгаан таварылгада, ол күрүнениң хоойлужудулгазынга дүүштүр, база ол ышкаш ол грантыларын аңгылаттынып ылгалып турар черинде байдалының аайы-биле ажылгап башкарат.

14 чүүл. Эртем талазы-биле ажил-чорудулганың түннелдерин ажыглаары

Эртем организацияларының, чагыт кирикчилеринин болгаш өске-даа эртем болгаш (азы) эртем-техниктиг продукция хереглекчилеринин аразында кол эрге-хоойлу хевирлеринин хамаарылгалары болза, эртем болгаш эртем-техниктиг продукция, эртем, эртем-техниктиг, инженер-консультациялыг болгаш өске-даа дуза чедирилгелерин тургузарына, дамчыдарына база ажыглаарына чардынар керээлер (контракт) болур.

IV эге. ТҮННЭЛ ДҮРҮМНЕР

15 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

1. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирген хүнден эгелээш:

1) «Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг политика дугайында» 1999 чылдың ноябрь 4-те үнгөн № 351 («Тувинская правда», 2000, май 30) Тыва Республиканың Хоойлузу;

2) «Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг политиказының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуна өскерилгелер кирир дугайында» 2001 чылдың август 8-те үнгөн № 1179 («Тувинская правда», 2001, сентябрь 6) Тыва Республиканың Хоойлузу күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 1303 УХ-1
2005 чылдың июнь 10.

Тыва Республиканың девискээрлерин тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттар болгаш эмнээшкин-кадыкшылга черлери-биле хүлээп көөрүнүң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың апрель 29

№ 523

Кызыл хоорай

1996 чылдың декабрь 9-та № 645 (2004 чылдың апрель 22-де редакциязы) «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында», 1995 чылдың февраль 23-те № 26 (2004 чылдың апрель 22-де редакциязы) «Бойдус эмнээшкин курлавырларының, эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң болгаш курорттар дугайында» федералдыг хоойлуларны, 2004 чылдың декабрь 29-та № 1132 «Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында», 2004 чылдың декабрь 29-та № 1138 «Тыва Республикада бойдус эмнээшкин курлавырларының, эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң (аржаан-

нар) дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш Тыва Республикага санаторий-курорт херзэн хөгжүдер Концепцияны күүседире-биле база Тыва Республиканың девискээринге санаторий-курорт херзэн, туризмни болгаш дыштанылганы хөгжүдеринге салдар чедирери-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээрлерин тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттар болгаш эмнээшкин-кадыкшылга черлери-биле хүлээп көөрүнүң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).

2. Бойдус ажыглалының яамызы (Долгар) бойдус эмнээшкин курлавырларын, эмнээшкин-кадыкшылга черлерин болгаш курорттарны база ооң составын ажыглаар болгаш камгалаарының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының Дүрүмүн ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаның бадыладыры-биле кириер.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы (Күдерек) регион болгаш тус чер уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң болгаш курорттарның даңзызын тургузар талазы-биле ажылды организаастаар.

4. Тус чер бот-башкарылганың ор-

ганнарынга тус чер уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлери (аржааннар) болгаш курорттар кылдыр сүмелеп турар девискээрлериниң даңзызын Тыва Республиканың Бойдус ажыглалының яамызынга 2005 чылдың май 1-ге чедир кириерин сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

6. Доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал хөгжүлде айтырыгыларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың апрель 29 № 523 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээрлерин тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттар болгаш эмнээшкин-кадыкшылга черлери-биле хүлээп көөрүнүң чурумунуң дугайында ДҮРҮМ

Бо Дүрүмү 1996 чылдың декабрь 9-та № 645 «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында», 1995 чылдың февраль 23-те № 26 (2004 чылдың апрель 22-де редакциязы) «Бойдус эмнээшкин курлавырларының, эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң болгаш курорттар дугайында» федералдыг хоойлуларга, 2004 чылдың декабрь 29-та № 1132 «Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында», 2004 чылдың декабрь 29-та № 1138 «Тыва Республикада бойдус эмнээшкин курлавырларының, эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң (аржааннар) дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш Тыва Республикада санаторий-курорт херзэн хөгжүдер Концепцияга дүүштүр ажылдап кылдырган, үнелиг эм болгаш кадыкшылдыг шынарлыг черлерлиг тус чер база регион уjur-дузалыг девискээрлерни ажыглаарының, хөгжүдериниң, болгаш камгалаарының адырынга тургустунуп келген харылзааларны таарыштырар.

I. Тус чер болгаш регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлери.

1. Тус чер болгаш регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлеринге бойдус эмнээшкин курлавырларлыг болгаш эмнээшкин, чурттакчы чоннуң дыштанылганын организаастаарынга база аарыглар профилактиказы чорударынга таарымчалыг девискээрлер хамаарыңар.

2. Эмнээшкин-кадыкшылга чериниң девискээрин регион уjur-дузалыг деп хүлээп көөр дугайында саналды Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы кириер.

3. Эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң девискээрин тус чер уjur-дузалыг деп хүлээп көөрүнүң дугайында саналды тус чер бот-башкарылганының күүсекчи органы үндүрер.

4. Эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң девискээрин регион азы тус чер уjur-дузалыг деп хүлээп көөрүн дараазында чурум-биле чорудар:

4.1. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы азы Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органы Тыва Республиканың Бойдус ажыглал яамызынче дараазында документилерни кириер:

федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органының төлээлтирген чогуур эртемшинчилел институттарының девискээрлериниң бойдус эмнээшкин факторларының шынарының дугайында ажылдап кылганы бальнеологтук түңнели;

бойдус эмнээшкин курлавырларының (минералдыг суглар, эмнээшкин малгажы болгаш эмнээшкин бөлүүнге кирер өске-даа ажыктыг казымал байлактар) дугайында Чер иштиниң байлактарының Тыва Республика талазы-биле девискээр агентилелиниң эксперти түңнелдери, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының эмнээшкин факторларының талазы-биле үндүрген түңнелдери;

эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң

болгаш ооң девискээринде турар бойдус эмнээшкин курлавырларының байдалының талазы-биле экология болгаш санитар-эпидемиология албанының күрүне экспертизаларының түңнелдери;

эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң девискээринде эде тургузар, өскээр көжүрер азы дүжүрер үлетпүр, көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң даңзызы;

эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң кызыгаарын, черниң ажыглалының хевирлериниң талазы-биле чер ажыглакчылары база чер ээлери-биле кадык чөпшээр-жилгелиг тургузуп көргүскен план-картографиктиг материал;

девискээрни эмнээшкин-кадыкшылга чери кылдыр хүлээп көргени-биле холбаштыр чер ажыглакчыларының болгаш чер ээлериң таваржып болуру когаралдарының санаашкыны;

девискээрни эмнээшкин-кадыкшылга чери кылдыр хүлээп көөрүнүң чөпшээр-жилгезиниң дугайында тус чер бот-башкарылга органнарының шитпири.

Эргежок чугула апарган байдалдарда, тус чер референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын азы чыыштарын дамчыштыр, күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген демократияның өске-даа хевирлерин ажыглап, хөй-ниитиниң болдалдарын өөренип көргениң түңнелдерин база кириер.

4.2. Кириген документилерни бойдус эмнээшкин курлавырларының, эмнээшкин-кадыкшылга черлериниң болгаш курорттарның ажыглалының болгаш камгалалының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы (моон ыңай Комиссия дээр) бир ай хуусаада сайгарып көөр. Комиссия дугайында Дүрүмнү болгаш ооң составын Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

Документилерни сайгарып көргениң түңнели-биле Комиссия ук черни тус чер азы регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлерлиг девискээрлер кылдыр көрүп болур деп түңнелдерни белеткээр.

Комиссияның кылган түңнелдеринге үндезилеп, ону алган хүнүнден бир ай чедир хуусаада Тыва Республиканың Бойдус ажыглалының яамызы эмнээшкин-кадыкшылга черлерин тус чер азы регион уjur-дузалыг девискээрлер кылдыр хүлээп көөрүнүң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлевилелин белеткээр. Ук доктаалдың төлевилелин Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп-башкараар талазы-биле агентилел, Тыва Республиканың Бойдус ажыглалының яамызы, Тыва Республиканың Тудуг, чурталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы, Тыва Республиканың Үлетпүр яамызы-биле, Шимчевес өңчүнүң объектилериниң кадастр агентилелиниң Тыва Республика талазы-биле федералдыг эргелели болгаш Тыва Республиканың Арга-арыг курлавыр-

ларының талазы-биле агентилел-биле чөпшээрештирер.

Эмнээшкин-кадыкшылга девискээрлерлиг черлерни регион уjur-дузалыг кылдыр хүлээп көөрүңге белеткээр материалдарны Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлевилелин кириштир, күүсекчи эрге-чагырганың чогуур федералдыг органнарынче чөпшээрештирери-биле чорудар.

Эргежок чугула чөпшээрештиргени алганының соонда, доктаал төлевилелин Тыва Республиканың Чазаның чугалаажып, бадыладыры-биле кириер.

5. Тус чер азы регион уjur-дузалыг эмнээшкин бойдус курлавырларын, эмнээшкин-кадыкшылга черлерин ажыглалга Россия Федерациязының Чазаның тодартканы лицензия чурумунга үндезилеп бээр.

Тус чер азы регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлери кылдыр хүлээп көрген девискээрлерниң кызыгаарында чыдар черлерни ажыглалга бээрин Тыва Республиканың Бойдус ажыглал яамызының чөпшээрели-биле чорудар.

Тус чер азы регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга черлери кылдыр хүлээп көрдүнген девискээрлерге бойдус эмнээшкин курлавырларын ажыглап турарлар лицензия негелделеринге дүүштүр, ук девискээрниң кызыгаарында чер ажыглакчылары-биле кады дараазында көрдүнген организас-техниктиг болгаш өске-даа хемчеглерни чорудар:

— девискээрниң хөгжүлдезинге орансава тудуу болгаш ооң тудуглары;

— бойдус эмнээшкин курлавырларын немелде өөренип көөрү;

округтуң санитарлыг азы даг-санитар камгалалының төлевилелин ооң кызыгаарын болгаш ажылдаарының чурумун тургузарының саналдары-биле ажылдап кылыр;

— округтуң кызыгаар черлеринге санитарлыг азы даг-санитарлыг камгалалын тургузар болгаш округтуң девискээринде бойдус хүрээлениң байдалының доктаамал хайгааралын чорудар;

— эмнээшкин-кадыкшылга черлерин, а ол ышкаш ооң бойдус эмнээшкин курлавырларын (факторлар) чогумчалыг экологтуг болгаш санитар-эпидемиологтуг байдалдарга тургузар;

— бойдус эмнээшкин факторларын камгалаар, ногаан үнүштерни ажаап-хайгаараар болгаш өске-даа бойдус камгалал ажылдар чорудары;

— телерадиоамчыдылганының, харылзааның, энергия хандырылганының, канализация, суг хандырылганы системаның болгаш оруктар тудуу.

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары, Тыва Республиканың Бойдус ажыглал яамызы массалыг информация чөпшөктерин дамчыштыр девискээрге тус чер азы регион уjur-дузалыг эмнээшкин-кадыкшылга чериниң эрге-

байдалдарын тывысканын чурттакчы чонга, организацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге дыңнадыр.

II. Тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттар

6. Тус чер азы регион уjur-дузалыг курорттар дээрге бойдус эмнээшкин курлавырларлыг, эмнээшкин—профилактика сорулгазынга ажыглап турар онзагай камгалалдыг, Тыва Республиканың Чазаның азы тус чер бот-башкарылга органнарының эргезинде турар объектилерни кириштир, эргежок чугула тудугларлыг, оран-савалыг девискээр бооп турар.

7. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чогуур органнарының чөпшээрешкени-биле Тыва Республиканың Чазаның девискээрни регион уjur-дузалыг девискээр кылдыр хүлээп көөр.

Девискээрни тус чер уjur-дузалыг курорт кылдыр хүлээп көөрүн тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың Чазаның чөпшээрештиргези-биле чорудар.

Девискээрни регион азы тус чер уjur-дузалыг кылдыр хүлээп көөрүнүң чурумун эмнээшкин-кадыкшылга черин тус чер азы регион уjur-дузалыг девискээр кылдыр хүлээп көөрүнүң чурумунга дүүштүр чорудар.

8. Регион курорттарының ажыл-чорудулганын организаастаарын, хөгжүлдезин болгаш камгалалын хоойлужудулгада көрдүнген бүрүн эргелериниң иштинге республиканың күрүне албан черлери кылдыр тургустунган курорттарның администрацияларынга дагзыр.

9. Тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттуң директору болгаш ооң оралакчызы онзагай камгалалдыг бойдус девискээрлериниң дугайында хоойлужудулганың негелделерин күүседириниң талазы-биле контрольду боттандыраар эргелиг.

10. Тус чер болгаш регион уjur-дузалыг курорттар, эмнээшкин-кадыкшылга черлери кылдыр хүлээп көрдүнген Тыва Республиканың девискээриниң даңзызын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга тургузар болгаш чорудар.

11. Тус чер азы регион уjur-дузалыг чамдык курорттарның ажыл-чорудулганы ук курорт дугайында Дүрүм-биле тургустунар.

Регион уjur-дузалыг чамдык курорттар дугайында Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы бойдус девискээрин регион уjur-дузалыг кылдыр хүлээп көргөн хүнден бир ай дургузунда ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

Тус чер уjur-дузалыг чамдык курорттар дугайында Дүрүмнү тус чер бот-башкарылга органнары ажылдап кылгаш, бадылаар.

ХӨГЖҮМ ВЗВОДУНУҢ ДАЙЫНЧЫЗЫ

Кочетов суурга Оюн алышкыларның чырыткылыг ову-хевири мөңгөжидип, оларга тураскаал ажыдап турганывыс хүн аңаа сөс ап чүве чугаалаан хоочуннарның бирээзи — Григорий Чүлдүмович Канчыыр-оол болган чүве. Ийе, бистер, бо одурларның авторлары, Григорий Чүлдүмовичини мурнунда-ла таныыр, билир турдувус. Оон ыңайлаарга Вера Чүлдүмова Байлак Канчыыр-оолдун дуңмазы, Байлак-биле кады эрес-дидим дайылдажып чораан Данзы-

Белек ооң акызы деп чүвени база билир турдувус. Ынчаарга Григорий Чүлдүмович кончуг солун намдар-төөгүлүг, ооң Араттың Революстуг Шериниң хөгжүм взводунга албан эрттирип чораанын, аңаа турганы улуг төөгүлүг болушкуннарның киржикчизи чораанын барык билбес улус болдувус. Маңаа хоочуннун бүрүн намдар-төөгүзүнге дегбейн (оно чорту бижизе эки), ооң чүгле «дайынчы», «шеригжи» намдары-биле номчукчулары таныштырып көрээли.

киржири, дүн-хүн дивейн дежурныйлаары, идик-хепти, чуртталга оран-саваны арыг-шевер тудары, офицерлерниң айт-хөлүн ажаап-тежээри дээш, оон-даа өске хүлээлгелерни күүседип турганнар. Ынчалза-даа хөгжүм взводунун шериглери албанының аар-бергезин, негелде-харысалгазын туруштуу-биле шыдажып эрткенер. Оларның бирээзи — дайын тылының база күш-ажылдың хоочуну Григорий Чүлдүмович Канчыыр-оол болур.

Аар-берге, узун поход

«Тыва Арат Республиканың шерии амгы үеде Кызыгаар отрядының доктап турар черинге турган» деп, хоочун сактып чугалап олур. Ол улуг полк шеригниң командири Куулар Коцаевич Даваа-Самбуу, штаб начальниги Лопсаң-Балдан дээр майор турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынның эгелээни-биле ТАР-ның намы болгаш казаа шеригниң дайынчы сүр-күжүн көдүрүп быжыглаар сорулганы тыва чоннун, ооң чепсектиг күштериниң мурнунга салган. Ук сорулганы күүседине биле мурнунда халашкан шериглерни болгаш офицерлерни келдиришкнче катап кыйгырткаш, шеригниң сагылга-чуромун, сүр-күжүн быжыглаар походтары удаа-дараа чорудуп, организастан (эвилелден) турган. Ол ажилга ТАР-ның Шериг яамызының сайыды генерал-майор Шома идекейлиг киржи, стратегтиг болгаш тактикте өөрөдигени бодунун холунга мөөңнээ турган. Эң-не аар-берге, узун хуусаалыг дайынчы поход 1942 чылдың алды айда болуп эрткен чүве-дир. Тываның полк шерии Кызылдан аягы-чада, машина-тергелги үнгеш, Шоолдун элезиниң ховузунга келген. Хүн караа кам-хайыра чок изиткеш турупкан. Элезиниң ховунун изини шак санында киткеп турган. Шоол ховузун эртип турда, каш-даа шеригжи моорап барып ушкан. Оларны эмдом, суксун дузасы-биле деткерип алгаш, оруун оон ыңай уламчылап чоруптар турганнар. Полк бурунгаарлап чорза-чорза, Элегес суун кешкеш, кезээ орайтадыр Элегес күрэкономга келген. Аңаа хонуп алгаш, даартазында Каяк хөл уунче углапканнар. Каяк хөл эринге дүштеки чем чип, шаанга кирип дыштанып алгаш, Хендергеже ажыпканнар. Хендерге сумузуң төвү Ак-Тал деп бичи суурга келгеш, ол кайгамчык чараш оранга ийи хонганнар. Ол үе дургузунда шериглер сумуңун чурттакчы чонунга оюн-концерти-даа көргүскен, мөөрей-хүрешти-даа эрттирген. Ажилчы чон Тываның революстуг шериглеринге өөрүп четтиргенин илередип, аш-чемин делгей салып, суй белзэн сунуп, пат болганнар. Хөгжүм взводу яңзы-бүрү ырларны күүседип, эң ылаңгыя ол шагның дайынчы ырлары: «Чылча шавар», «Тулчушкунче», «Чарлышкын», «Дөгө-Баары», «Дээң-дээң» дээш, өске-даа ырларны үрер хөгжүмге ойнап күүсидирин чон шуут кайгап ханмаан.

Ак-Талдан үнгеш, Элегес хемнин унун өрүскээш, Танды-Ууланың арт кырынга келгенер. Маңаа кезек дыштаныр деп команда үнген. Взводтар аңгы-аңгы кылдыр үстүп алгаш, дыштанып эгелээш. Арт кырында аң-мең шуут эмгөжөк, ол-бо талазында караңнаар чүве. Бедик чалым-хаялар кырындан те, чумма чоргаар харап алган тургулаар. Чараштарын

канчаар, кижиге кайгап ханмас! Арт кырынга бир солун чүве болган. Чүл дээрге штаб даргазы майор Лопсаң-Балдан те-чумаларны артиллерия-биле адып аңнаарын полк командири подполковник Даваа-Самбуу чүну-даа ыттаваан. Командир шын кылган. Төрзөн чурттуң дайынында удур хергелээр күштүг ок-чепсекти бой-дустун аң-менинге удур ажыглап кааптарга, хойлу-дурүмге тааржыр боор бе, үгер-боодан аткан андан чүү артарыл?

Улуг арттан баткаш, шериглер Дус-Дага кээп доктааганнар. Аңаа база ийи хонганнар. Арат чон үрер хөгжүмүнү кайгап ханмаан. Улуг аастыг хола «Хоолайлардан» канчап аялга үнүп кээри — дыка хөй кижилерге тывызык бооп артып калган. Дус-Дагдан үнгеш, походчулар Өвүр — Торгалыг биле Ары-Торгалыгның арт кырынга келгенер. Кудургай кончуг кадыр. Артиллерия взводунун шериглери кончуг мөгө-шыырак эрлер чүве-дир. Айттарын адырып каапкаш, үгер-бооларын тудуп, тыртып, доктаадып чорааш дески черге чедирип келгенер. Оон чоруткаш, шериг кезээ Торгалыг суурга келген. Оларны чон байырлалдыг езу-биле уткуп алган. Маңаа база-ла оюн-концертин көргүскеннер, лекция, беседазын кылганнар. Чоннун хөй айтырларынга харыыны-даа бергенер. Үе-шак эрте-даа бол, аш-чем взводу шериглерни кезээки кем-биле кемгерипкен. Аш-чем взводу паш-савазын, аяк-калган, аш-чемин тускай тергелдерде сөөртүп алган чоруптар, полк шеригиниң кажан-даа кемгереринге белен болур улус чүве-дир. Кезээкинниң алды шак. Полк Торгалыгдан үнүпкен. Даңны атсы чорааш, даартазында эртенгениң алды шакта Шагаан-Арыг хоорайга келгенер. Кожууннун ревсомол секретары Монгуш Шожал шериглерни өөрүшкүлүг уткуп алган. Аныктар концерт оюнун-даа көргүскеннер. Шериглер маңаа каза-ла ийи хонган. Аныктар, ажилчы чон-биле аралажып, харылзажып пат болганнар. Чоннун эң-не сонуургаан чүвези — база-ла үрер хөгжүм.

Шериг кезээ Шагаан-Арыгдан үнгеш, Улуг-Хемни хоорай адаандан кешкеш, Демир-Сугну эрткеш, Эжымни өрү чоктааш, Эжым баштап ашкаш, Өкө иштинге кирип келген. Маңаа үр болбай улаштыр чорааш, Баян-Колду, Сесерлигни таварааш, Кызылга менди-чагай ээл келгеш, дайынчы хүлээлгелерин оон ыңай күүседип кирилкенер. Ол аар-берге узун поход дайынчыларны улам кадыкшыл-

кан, мергежиткен, дадыктырган. Ынчангаш хоочун Канчыыр-оол ону бүгү назынында сактып чорууру ол.

Эки турачыларны үдээни болгаш уткааны

Тыва тускай күрүне турган-даа болза, ТАР-ның нам, казаа болгаш бүгү чону каржы, дүржөк дайзыны чылча шавар патриотчу көдүрүшкүнүг, ыдык сорулгалыг ажылдап турганнар. Ооң түңнелинде фронттуге эки тура-биле чоруур күзөлдиглерниң саны хүн бүрүзүнде көвүдөп турган. Канчыыр-оол ындыг күзелин илередип, ийи удаа билдиришишкин бижээш. Ынчалза-даа хөгжүм взводунан чаңгыс-даа кижиге фронттуге чорутпаан.

1943 чылдың май 20-де эки турачыларны баштайгы бөлүүн — он бир танкистерни фронттуге үдзөн турган. Араттың Революстуг Шериниң үрер хөгжүмү эң харысалгалыг даалгазын маңаа күүсеткен. Хөгжүмчүлөр ол үениң дайынчы ырларын чиртиледир ойнап, танкистерни үдээр дээш

Чыскаал-биле дөштү өрү чоктааш, үр-даа болбаанда, ССРЭ-ниң кызыгаары болур Борбак-Хаакка келгенер. Кечил-оол хөгжүмчүлери орук кыдынынче командылап үндүрүпкен. Оон эскадронун кызыгаар хариминиң иштинче киреринге белен турарын сагындырган. Ол аразында Канчыыр-оол караңгыны ажыглааш, үрер херекселдин черге сала тыртып кааш, акызы Данзы-Белек база дуңмазы Байлак-биле хол тутчуп байырлажып четтигипкен. Ол хензиг када байырлажылга безин сагыш-сеткилдин кударалын бадырарынга дөмөк болган. Хөгжүмчүлөр эки турачыларның марыжының даажы читкиже чедир ойнап туруп калган. Хөгжүмчүлөр Шивилинде майгыннарга катап чедип келгенер. Куйт дээр кускун-даа, сайт дээр сааскан-даа чок, ээн-куруг болган. Канчыыр-оол дыка үр удуп чадап чыткан. «Улуг ССРЭ-ниң кызыгаарынче кирип кадыг-дошкун дайын шөлүнчө акым биле дуңманмы үдзөн кара чаңгыс кижиге мен болдум. Өршээ Бурган, амыр-менди ээл кээр-ле болзунам» — деп боданып, чалбарып чыда, тааланчыг уйгузунун аспаанче чылбыртып кире берген.

1944 чылдың сес ай. Тыва эки турачыларны дайын шөлүндөн уткуп ал турган хүн. Чылганнарның улуг нуруузу сөс-биле илередип четпес өөрүшкү-маннайлыг-даа турган болза, дыка хөй кижилериниң арын-шырайында кажыыдалдың, муңгаралдың, кударалдың изи илдең болган. «Мээң оглум, мээң ашаам, мээң душтуум кажан көстүп кээр болду» — дээр идегел кижилерде улуг турган. Ынчалза-даа... Дайын дээрге дайын-на болгай.

Чазак бажыңының баарында капитан Кечил-оол база-ла эскадрон шерин чыскаапкан болгаш ТАР-ның нам, казааның даалгазын чедишкенин күүсеткенин илеткээш. Үдөп турганынга бодап деңизерге, эки турачыларның саны оранчок эвээже бергенин кижиге бүрүзү эскерип турган. Канчыыр-оол акым Данзы-Белек, дуңмам Байлак дириг келген бе дээш «бүт бажыңга бедиктенип тура-тура, ол-бо кайгап, харап пат болган. Бурган өршээ! Олары бүдүн-бүрүн боорга, өөрзениннен ооң карактарының чажы сысты берген. Шериг кижиде маңал баргаш акызын, дуңмазын куспактап, ошкар-чыттаптар харык бар эвес, чүгле өөрзөн сеткил-сагышын илередип үрер херекселдин улам-улам даашкыр үрүп турган. Чүгле кезээ шериг кезээнге чыгып алгаш, дайынчы-даа, тайбың-даа амыдырал дугайында шаанга кирип хөөрөшкенер. * * *

Григорий Чүлдүмович Канчыыр-оол Тыва Арат Республиканың Революстуг Шериниң үрер хөгжүм взводун 1941 чылдың июнь 14-тен 1946 чылдың февраль 1-ге чедир азы 5 чыл 8 ай иштинде албан эрттирген. Тыва — ССРЭ-ниң составында бактап кирген соонда, ТАР-ның шерин Россияның өске-өске хоорайларында тарайдып чорудупкан. А үжен ажыг хөгжүмчүлери Куренниң хөгжүм-шии театрынче шилчиктен. Сөөлүндө оларның салым-чолу яңзы-бүрү болуулаан. Оларның аразындан Россияның улустун артизи Максим Мунзук, Россияның алдарлыг артизи Борис Бады-Сагаан, эрге-чагырганың күүсекчи органнарының шылга-раңгай ажылдакчызы Сергей Красный, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Григорий Канчыыр-оол болгаш өске-даа салым-чаяанныг, алдар аттыг кижилер үнген.

Кижиге бодап көөрге, Араттың Революстуг Шериниң, ооң үрер хөгжүм взводунун төөгүзү тускай, ханы шинчилелге төлөпүтү ышкаш.

К. МАСПЫК-ООЛ, журналист. Ш. КУУЛАР,

ТР-ниң партия, күүсекчи болгаш профэвилелдер органнының хоочуну.

Шеригже келдиртилге

Чаш төл чырык делегейге көстүп келири билек, ада-иези улуг лама-башкыларга Шо-төлге салдыркан чүве-дир. Буянын төлдүр дээш, ону «Канчыыр» деп улуг судур ады-биле адааннар. Канчыыр-оол деп аттыг оолакчыгаш чер-делегей кырынга ыңчалдыр тытып, амыдырал дээр нарын-берге оруктан баштайгы базымнарын кылып эгелзэн. Ол ада-иезиниң аалыгга элээди назынынга чедир өскөш, оон эртембилег чедип аар дээш, Хайыракан, Чадаана школаларына өөренип чораан.

1941 чылдың июнь 14-те (22-де дайын эгелзэн болгай) Канчыыр-оолду Араттың Революстуг Шеринге албан эрттирери-биле келдирип бергенер. Шериг кезээнге кээрге, ону үрер хөгжүм (духовой оркестр) взводунга кирип кааннар. Ооң бир чылдагааны — Канчыыр-оол тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап билир турган.

Баштай взводтун составына он шаа 18-19 хар назылыг эрлер турган. Сөөлүндө баргаш, ооң саны 30 кижиге четкен. Үрер хөгжүмнү шынарлыг, шыырак кылдыр тургузар дээш, Революстуг Шеригниң командирлери шериг назыны четпээш, хөгжүмге салым-чаяанныг оолдарны шериг кезээнге келдиртип эккелгеш, хөгжүм взводунга немей кирип турганнар. Хөгжүмчүлериң удуртукчузу Россиядан чададып келген майор Я.Израилевич — салым-чаяанныг музыкант, а ооң дузалакчы офицери Салчак Красный турган азы Сергей Хөчкекович Красный дийин. Хөгжүмчүлөргө нота-бижикти шыңгыы шынгээтирип, кымның чүну ойнаарын айтып берип, хөгжүмчү кижинин мергежилинге ылаптап өөредип турган. Хөгжүм взводунун шериглери удаайин орус, тыва ырларны «чиртиледир» ойнап турар апарган. Бо дээрге улуг чедишкин турган. Хөгжүмчүлөр дайынчы ырлар ойнаарында кончуг ынак болгаш мергежилдиг турганнар, эң ылаңгыя «Тулчушкунче», «Чарлышкын» суг-суг дээр ырларны ойнап турда, ана магалыг апарганнар.

Ол үеде Тыва Арат Республикага чаңгыс-ла үрер хөгжүм — чүгле шериг кезээнге турган. Ынчангаш хөгжүмчүлериң барып ойнавас-ла черлери чок: хуралчыштарга, даштыкы аалчылар уткуурда, үдээрде, байыр-чыскаалдарга, хөй кижиге киржилгелиг шайлалгаларга дээш, баар. Оон кадында бүгү-ле дайынчы хүлээлгелерни долузу-биле күүседир турганнар: узун, кыска походтарга

Буянын иштиң кижилери

Мергежилдин бедидип турар

Туберкулез – халдавырлыг аарыг. Ону үр үеде эмнээр. Ынчалза-даа үезинде тодараттына бээр болза, эмнеттине бээр аарыгларның бирээзи. Кол-ла чүве – эмнеп эгелзэн соонда, ону үзүктелдирип болбас.

Республиканың өкпе аарыгларынга удур диспансериниң чанында ийи каът эмнелгеде өкпе аарыг уруглар эмнедип турар. Медицина ажилдакчызының хүнүн таварыштыр бистиң корреспондентилеривис аңаа чедип, ында эмчилер-биле ажил-агыйжы чугааны кылган.

Уруглар салбырының улуг эмчизи Альбина Адисовна Чаянмаа эмнелгениң ниити байдалы-биле баштай таныштырды. Чоокта чаа бо эмнелгеже көжүп кирген болза-даа, коллектив

өкпе аарыг уругларның саны чоорту бадып турар. Бөгүн эң хөй уруглар аарып турар кожууннар бо: Барыын-Хемчик, Кызыл кожуун, Кызыл хоорай. Өлүп хораар талазы-биле сан-чургайларны алырга мындыг: 2004 чылда ийи уруг чок болган, бо чылдың эртип турар алды айларында ындыг коргунчуг болушкун харын-даа болбаан.

Аарып турарының чылдагааннарын демин база чугааладым, колдуунда халдавырлыг аарыг кижилерден чыпшынып турары хөй. Аарыг улустуң ажы-төлү база аарыг боордур. Амыдырал байдалы эки өг-

айланып-баштанып алган. Дерилде-шимелдези-даа эки, янзы-бүрү аарыглар дугайында тайылбырлаан санбюллетеньнер-даа бар. Эмнелге арыг-силиг. Палаталар чырык, чылыг. Хол-биле каастап кылган кылыглар-ла хөй. Ында школа назынныг уруглар, бичи чаштар эмнедип турар. Мырыңай беш айлыг өпөя безин бар болду.

— Уруглар туберкулезтан канчап аарып бээрл? Ону болдурбас дизе, чүнү сагыыр ужурлугу, Альбина Адисовна?

—Өг-бүлелерниң амыдырал байдалындан бүгү чүве хамааржыр дээрзи чугаажок. Уруглар аш-чемниң эки холуксаалыг, витаминниин чиир ужурлуг. Эң кол чүве – арыг-силигни сагыыры. Арыг агаар кадыкка дыка улуг салдарлыг. Оон аңгыда аарыг кижилер-биле чоок харылзажырындан ону халдадып ап болурунун айыылы бар.

Чогул республикада байдалды алгаш көөрге, мурнуку чылдарга деңнээрге, экижииникин бар. 2002 чылда 62 уруг аараан, 2003 чылда – 49, 2004 чылда 45 аарыг уругну илереткен. Ынчангаш бо саннардан безин көөрге,

бүлелерде безин уруглар аарып турар апарганы кайгамчык. Эмнерге алыспас өкпе аары бар апарган-дыр. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлүңе кичээнгейлиг болуп, доктаамал хынадып, баш удур хеделиишкин кылыры чугула дээрзин сагындырып каайн.

— Эм-таң-биле хандырылган кандыгыл, эмчи?

— Аш-чем-биле-даа, эм-таң-биле-даа хандырылгавыс ажырбас. Ол талазы-биле бергедээш-киннер чок. Уругларның ижип турар эмнеринден баар камгалаар дээн ышкаш эмнер харын херек, ол эмнер – немелде эмнер талазы-биле бергедээш-киннер туруп кээр-дир.

— Үр үеде эмнелгеге чыдып эмнедир уруглар-биле ажилдаары амыр эвес, олар-биле тускай психологтуг ажил негетинер болгай, эмчи кадрлар-биле четчелеттинген силер бе?

— Эмчилеривис четчир, ийе. Арга-дуржулгазы бедик, хөй чылдарда ажилдап келген эмчилеривис-даа бар, аныяк кадрларывыс-даа бар. Дөрт дээди эртемниг эмчилиг бис. Оларның ийизи дээди категорияның эмчилери: бирээзи

Татьяна Одумовна Бадарчы – күш-ажылдың хоочуну, дагдыныкчы эмчивис-тир, ийи дугаары мен бодум мен. Эмчи сестралары шупту дагдыныкчыларлыг. Өске салбырлар-биле деңней көөр болза, бистиң сестраларывыстың аразында категориялыг кижилер хөй. Ол чүнү чугаалап турарыл дээр-ле, бистиң сестраларывыс билиин бедидип, категорияларны камгалап ап турарлары ол-дур.

— Мурнакчы ажилдакчылардан кымнарны адап болур силер?

— Эмчи Саяна Дамдын-ооловна Копуш мергежилдин эки билер, организакчы чоруу-биле коллективтин хүндүткелин чаалап алган деп чоргаарал-биле чугаалап болур. Сестралардан Ольга

силер, кандыг бергелер таваржып турарыл?

— Аарыг улуска эп-чөл-ле херек болдур ийин. Ынчангаш эмчи кижиниң ниити культуразы бедик болур ужурлуг. Үр үеде эмнелгеге чыдып эмнедип турар уругларның аразында кандыг-даа кижилер таваржыр. Ынчалза-даа эмчи кижикандыг-даа дүшкүрлүг байдалды чавырылдырып шыдаар болур ужурлуг. Чогул уруглар-биле ажилда бергедээш-киннер чок. Ада-иелер-биле харын бергедээш-киннер туруп кээр-дир. Арай деп эмнедип чыдар уруун азы оглун алаактырар, шөлзө дилээр. Үзүктээр-ле аарыгның эмнээш-кини узамдыгар дээрзин чедир бодап билбес боору хомуданчыг. Чогул уругларның сагылга-чу-

ларны дыннап тур бис. Новосибирск хоорайдан эртем-шинчилел институтундан ийи эмчи келген. Бөгүн Л.М.Погожеваның лекцияларын сонуургап дыңнадывыс. Бир неделя дургузунда бо семинар үргүлчүлээр боор.

Семинарны “Кер-Германия” дээр ачы-буян фондузу деткиччилеп эрттирип турар. Оң төлээзи дээрзи Юрген Бартел дээрзи Тывага 3-4-даа удаа кээп турары бо. Келген санында ачы-дуза чедирилгезин көргүзүп турары өөрүнчүг. Германияның школачыларының чыгган акшазы-биле бистиң салбырда эмнедип чыдар уругларга соодукчуну, хеп чуур машинаны, электроплитаны, янзы-бүрү ойнаарактарны, спорт дериг-херекселдерин садып берди. Германияның школачыларынга өөрүп четтиргенин илередип,

Чамзырыновна Дүвен-оол. Алдын-Чечек Өнер-ооловна Ондар, санитаркалардан Руслана Кандан хүлзэнген ажилыңа бедик хары-салгалы-биле мактадып турарлар.

— Бодуңар дугайында база чугаалап көрүңерем, Альбина Адисовна.

— Мен 1988 чылда Барнаулдун медицина институтун доостум. 1995 чылга чедир Тес-Хем кожуунга педиатрлап ажилдадым. Москвага ординатура эрткеш, ТР-ниң Кадык камгалал яамызынга улуг педиатрлап ажилдадым. Дээди категорияны камгалап алдым.

— Чээрби чыл чедер дей берген арга-дуржулгалыг эмчи-дир

руму ажырбас, дүрген кадык болукап турар күзелдин чедип алып дээш дыка кызыдарлар.

— Ада-иелерге оон ыңай чүнү сүмелекээр-дир силер?

— Үр эмнээш-кин соонда, уругларны дыштандырып, ол-бо курортче чорударын, азы арыг агаарлыг черге дыштандыраарын сүмелээр-дир мен. Уругларның организминин быжыгарыңа, дыштанырыңа ол дыка чугула.

— Мергежил бедидер талазы-биле ажил силерниинде база чоруп-ла тур боор аа?

— Бо хүннерде рестубдиспансерде улуг семинар чоруп тур. Туберкулезтун хыналда эмнээш-кининеге хамаарышкан лекция-

уруглар чагаа бижзэн. Доктаамал харылзажыр күзелдин чугаалап турлар.

Буянын иштиң эмчилеринге келир байырлалын таварыштыр байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа ажил-ишчи чедиш-киннерни күзеп, байырлашты-выс.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, “Шынның” корр.

Чуруктарда: уруглар салбырының улуг эмчизи А.А.Чаянмаа; эмнелгеде эмнедип чыдар чаштар ойнаар шөлчүгежинде сестралар болгаш кижизидикчи башкылары-биле.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Сарыг шажын

"Майдыр" төвүңде

Республиканың чонунга билдингир тибет лама-башкы Лопсан Тхуптен май 30-де Новосибирск хоорай кирип, ында буддист (сарыг шажын) чүдүгелиг орус ха-дунманың тургузуп алганы “Майдыр” деп шажын төвүнге чоран.

Ол хүннерде бүгү Россияның буддистериниң гуру-башкызы Джампа Тинлей аңаа “Угаанны чүгөннээри” деп темага лекциялар номчул турган. Сарыг шажын чүдүгелиг орус ха-дунма 500 кижикере бээр залды шуут сыңмас кылдыр хөйү-биле чыгып кээп, Ыдык Башкының лекциязын дыңнап турган. Чүдүкчү бүрүзү блокноттарыңа Ыдык Башкының лекцияларын ыяап бижип аар болган. Лекциялар соонда безин олар сарыг шажынның Өөредин катеп-катеп сайгарып тургаш, ыяк шингээдип аары дыка онза болган. “Бистер тибет, моол, калмык, тыва, бурят кижилер алыс угувустан сарыг шажын чүдүгелиг болгаш,

чамдыкта башкыларывыстың берген билин хандыр сайгарып билип албайн-даа, аажок бүзүрөп, тейлеп олурар болгай бис. Чүге дээрге сарыг шажынның Өөредин ханы-выста бар, атеизмин тергидеп турганы совет үеде безин тыва, бурят, калмык кижилер берге айылдыг таварылгалар болу бээрге, ийи холун тейлей тудуп, тарина номчуп, тейлей бээр турган болгай. А орус ха-дунмаларывыска сарыг шажынның Өөредин чаа чүүл болур болгай. Ынчангаш оларның ону хандыр өөренири, катеп-катеп сайгарары, шинчилээри черле чөп. Чырыткылыг Улуг угаанныг Будда Шакьямуни безин: “Мээң Өөредимни эки хынаңар, сайгарыңар, ол силерге ыяап-ла ажыктыг, херек чүве-дир деп чүвени аяк билип алгаш, чүгле ынчан ону сагып эдеринер” — деп чагаан болгай. Орус ха-дунмаларывыс

сарыг шажынның Өөредин шын билип, езулуг үнелеп, эртине тып алганындан артыкка өөрүп, аңаа сагыл четтирип, ону хүлээп ап, сагып, эдерип чорууру дыка өөрүнчүг-дур. Ынчангаш сарыг шажын чүдүгелиг орус кижилерниң бүзүрели дыка быжыг, билии ханы, оларны ол шилип алган шын оруундан чүү-даа чүве өскээр ойзуп шыдавас” — деп, Лопсан Тхуптен башкы оон чедип келгеш, биске магадал, мактап чугаалап орду.

Башкының ол сөстөрүн дыңнааш, бот-дугайты мынчаар бодап ордум.

Кандыг-даа нациялыг хамааты сарыг шажынның Өөредин меделерди-биле шын өөренир болза, ол, шынап-ла, кайгамчык, кижиниң угаан-бодалын чаартыр, оожургадыр, делгемчидер, сайзырадыр, өртөмчейде болуп турар бүгү-ле болушкуннарның чылдагаанын

билер кылдыр өөредип каар. Согур езу-биле бүзүрээри эвес, угаан-биле сайгарып, ону сайзырадып тургаш, бүгү-ле чүүлдерни өөренири – сарыг шажынның кол негелдери. Мен бодап көөрүмге, кижик төрелгетениң төөгүзүндө бүгү-ле: чырык, чылыг, эргим чүүлдер, ынакшыл, кээргел дээн ышкаш билиишкиннер чүгле сарыг шажындан алдыңган ышкаш. Ышкаш-даа эвес, ылап ындыг. Бистиң чамдык өске чүдүлге, секталарже барып турар чаңгыс чер-чурттугларывыс сарыг шажынның Өөредин оода чаңгыс катеп меделерди-биле дыңнап, сонуургап көрген болза, өскээр маңашпас турганнар ийик.

Бистиң сарыг шажын чүдүгелиг орус ха-дунмаларывыс кайгамчык буянын үүлени кылып турарлар. Москва хоорайда “Цонкапа” аттыг сарыг шажын төвүнүн

кежигүннери Ыдык Башкызы Джампа Тинлейниң лекцияларын-даа, өске тибет номнарны-даа орус дылче очулдуруп, Тываже, Калмыкияже, Бурятияже болгаш Россияның өске-даа девискээрлеринче тарадып, сарыг шажынның тарап неперээринге улуг үлүүн кирип турарлар. Эрткен чылдарда Тывага Ыдыктыг IX Богада-Кегзэн моорлап кээп, Калачакра Өөредин чоруда бээрге, Москвадан буддист кыс Майя Малигина албан-биле кээп очулдуручулаан болгай.

Эрткен 20-ги чүс чылдың эгезинден эгелзеш-ле, кадыг-бергени деңге чүктөп, кады чурттап чоруурувус орус чон-биле шажын талазы-биле ха-дунма болуп эгелзенивис биске аажок өөрүнчүг. Сөөлгү дыңнадыг-биле алырга, Россияда 1000000 ажы сарыг шажынның чүдүкчүлери бар бооп турар.

Борис ОНДАР.

КАНДЫГ ОРУК-БИЛЕ ЧОРУП ОРАР БИС

Эрткен чүс чылдың 1985 чылдан эгелээш, бистиң чуртувуска эде тургустунушкунуң чылдары эгелээн болгай. Оон бээр таптыгла 20 чыл эрткен. Бо үениң иштинде Россияга кандыг өскерлишикчинер болганын азы ол үениң ажыл төлевири-биле база бо хүннү бөдүүн россияннарга кандыг салдарлыг болуп турарын сонуурган көрээлиңер.

Баштайында мен борта мындыг чижекти кирип көрей. 1985 чылда ССРЭ даштыкы чурттарга чаңгыс-даа көпөөк өрө чок турган, алдын курлавыры 2000 тонна, чуртту турум байдалга тургузарының фондузу-даа турбаан. Бо хүнде Россияның алдын-валюта фондузунуң ниити түнү — 144,7 млрд.доллар четкен азы үнелиг металл-биле шилчидер болза 11 муң тонна чедип турар. Ынчалза-даа аналитиктерниң чугаалап турары-биле алырга, ол хире хөй алдын экономикага ындыг-ла улуг роль ойнавас деп турар. Бир эвес ол хире хөй үнелиг металлды үндүр садып эгелээр болза, ооң өртээ бадар деп турар.

Акшаны ажилдап алып талазы-биле Россия чаа чүнү-даа чогаадып ап шыдаваан. Күрүнө "карманының" кол долдурукчулары нефть, газ болгаш өңүг металл болуп артпышаан. Горбачевка көөрде, Путинге дыка таарымчалыг болган: Кыдат болгаш АКШ-тын бо хүннерде нефтиге хергежли каш катал улгаткан болгаш "кара алдынның" өртээ делегейде эң-не бедик хемчээлде турары.

Ол эде тургустунушкундан чурттуң удурткучулары бир түңнелди үндүргөн. Эң-не ховар дээн чиг эдин даштыкыже үндүр садып тургаш, ооң артыкшылдыг акшазындан чурттуң турум фондузун тургузуп эгелээш. Ону тургускан кол-ла чылдагааны экономикага кризистен камгаланыр арганы берип турар. Бо хүнде чурттуң турум фондузунда 858 млрд.рубль шыгжаттынган. 1985 чылда оон дугайында кым-даа бо-давайн турган. ССРЭ-ниң салгалындан дамчып келген 2000 тонна алдынны күрүнө даштыкы чурттарже үндүр садып чорудупкан. Чурттуң турум фондузунда шыгжаттынган акшага чамдык политиктер ажы-биле удурланып эгелээш. Ол акшаны Россияның экономиказынче кири салырын РФ-тиң Чазаандан негеп турар. Билдингир политик, Москваның мэри Ю.Лужков Россияда "акша — бараан — акша" политиказы тургустунганын шүгүмчүлээш, "акша — бараан" экономикадыг политиканы чорудары чугула деп санап турар.

РСФСР чээрби чыл бурунгаар ССРЭ-ниң составында тургаш, кымга-даа өрө чок турган. Ажыы-биле чугаалаарга, харын-даа сайзырап орар чурттарга дузалажып турган. Херек кырында сан-ме-

дээлер-биле алырга, 80 млрд.рубльди дедир эгитпээн болуп турар. Моол, Вьетнам, Ирак санажып болур-ла, ынчалза-даа Кубада 16 млрд. долларны төлээр акшазы чок болуп турар. Сөөлгү чылдарда шын эвес экономикадыг политиканы чорутканының түңнелинде Россия даштыкы чурттарда 110 млрд. доллар өрелиг болуп арткан.

1985 чылда ССРЭ-ниң бюджетин канчаар чарыдап турганын бо сан-чурагайлар көргүзүп турар. Чурттуң бюджетиниң 1 хуузу күрүнө аппарадын турарына, 23,5 хуузу чурт камгалалынга болгаш күш ямыларынга, 42 хуузу социал адырже чоруп турган. 2005 чылдың бюджетиниң 3 хуузу күрүнө аппарадын турарына, 23,5 хуузу чурт камгалалынга, 14 хуузу социал адырже уланган.

1985 чылда чуртту удуртуп турган М.С.Горбачевтун частыры чүде болганын деп айтырып тургустунуп кээр чадавас. Ол бир дугаарында, төөгүден россияннарының чаңчылын үрөп, арагалаашкын-биле демисешкеш, "Кургаг хоойлуну" үндүргени болур. Чурттуң экономиказынга арага продукциязы кол рольду ойнаарын билбей барган. Ооң түңнелинде чурттакчы чоннуң холунда тудак акша көвүдээн. Аш-чөм продуктуларының болгаш чоннуң хереглел барааннарының дефицити тургустунган. Хереглел рыногу буурап дүжүп, талон системазынче кирген. Эвилелдешкен республикаларның акы-дунмалышкы чоннарның аразында харылзаа баксырап, националдар аразына хан-чинниг үскүлежишикиннер эгелээш.

Россияның бирги Президентизи чораан Б.Н.Ельцинниң ажил-чорудулгазы эң-не хөй маргылдаалыг айтырылгар-биле холбашкан. Ооң бир дугаарында кылган частыры — күрүнө өңүзүн халаска хуужудуп чорудупканы. ССРЭ-ни бузуп дүжүргөн кижиниң бирээзи. Бюджет ажилдакчыларының ажил төлевири-ниң болгаш пенсияның садыглажы-арга-шинээн бадырган. Даштыкы чурттарга хөй өрени "тарып" каан. Ам-даа ооң-биле санажып күш четпейн турар бис. Даштыкы барааннар ада-чурттуң үлеттүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин буурап дүжүрениге чедирген. Чаа ниитилелдин кижилериниң (олигархтарның) "төрээш" адазы болган дизе, часты-

рыг болбас. Горбачев биле Ельцинниң бистиң чуртувуска кылган төөгүлүг частырылгарын эң-не кысказы-биле тодарадырга мындыг-дыр.

1985 чылда ССРЭ-ниң бюджетиниң 55 хуузу улус ажил-агый-ынның чаа тудугларынче угландыр берип келген. Чээрби чыл иштинде чоннуң социал амыдыралынче чорудуп турган акша дыка-ла кызырлып келген. Башкыларның болгаш эмчилерниң ачы-дузазын чон боттары төлеп эгелээш. Ынчалза-даа эрге-чагырга боттарындан акшаны харамнанмай турар. Кажан РСФСР турар шагда 1 млн.хире кижичи күрүнө аппаратына ажилдап турган болза, бо хүнде статистиканың берип турар медээзи-биле алырга, 1 млн.344 муң кижичи күрүнө удурткучулары кылдыр санаттынып турар. Чамдык политологтарның бижип турары-биле алырга, күрүнө аппаратында ажилдап турар кижилерниң саны 10 млн.ашкан деп турар.

Россияга улуг сандараашкын хуужудулгандан эгелээш деп чоннуң чугаалажып турары чөптүг. Чүглө 1992 чылдың эгезинде күрүнө бүдүрүлгелериниң 58,9 хуузу азы 5 муң ажыг бүдүрүлгелерни колдуу халаска хуужудуп чортупкан. 1991 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазын даштыкы барааннар 14 хуузу ээлеп турган болза, 1992 чылда 52 хуу чеде берген. Хереглел өртектериниң индекси 1991 чыл-биле деңнээрге, 1992 чылда 26,1 катал өскөн. Ооң түңнелинде Россияга делегей деңнелди улуг байлар тыптып келген.

Оларның чамдыктары чоннуң ажилдап каан халас өңүзүн улежи, хунаажып чадап кааш, бот-боттарының аразына тургустунуп келген чижилениң түңнели, эң сөөлүнде хан-чинниг "чагылыг" өлүрүүшкүнерге экшелген. Чүглө 1990 чылдарның эгезинде Самараның нефтизи-биле холбашкан 50 ажыг "чагылыг" өлүрүүшкүнер болган, оларның хөй кези ачылтпышаан. Эске девискээрлерге чеже "чагылыг" өлүрүүшкүнер болганын санаары берге. Россияның эртемнер академиязының социология институтунун берген медээзи езугаар алырга, 1990 чылдарның эгезинден бээр тыптып келген бизнес-элитаның салым-чолун тодарадып көргүзүрге мындыг; оларнын 1 хуузу кара-бажында олуруп турар, 1 хуузу өлгөн, 3 хуузу өлүрткен, 5 хуузу улуг политиктер болу берген, 7 хуузу пенсиялап үнгөн, 8 хуузу байып алгаш, даштыкыже дезип чоруй барган, 52 хуузу бизнесте хевээр, 23 хуузунуң салым-чолунда кандыг-даа медээ чок.

Ийи чыл бурунгаар Курдуманың депутаттары хуужудулганың

Россияның экономиказынга чедирген когаралын санап үндүрерин кызытканнар. Ооң ниити чуртка чедирген экономикадыг когаралы, Ада-чурттуң Улуг дайынына ССРЭ-ниң таварышкан когаралындан ийи чартык катап хөй болуп, 1995 чылдың өртектери-биле 9540 трлн.рубль болган. Бөгүгү акшаның үнези-биле алып болза, 2 трлн.доллар азы 58 трлн.рубль болуп турар. Дээргилер 20 чыл иштинде экономикадыг реформа деп алгыржып келгеш, чуртту мындыг байдалга экшелген.

Амгы Россияда эң-не чиди-биле тургустунуп турар айтырылгарның бирээзи, ядыы кижилер биле бай кижилерниң аразында тургустунуп келген улуг ылгалдың хемчээли болур. Ол карышкактар кызырлыр хамаанчок чыл санында өзүп орар. Делегейниң кандыг-даа сайзыраңгай чурттарында ындыг улуг ылгал чок. 2004 чылда чурттакчы чоннун боттуг орулгазы 1994 чылдың деңнелинде чедип келгенин чугаалаарга, четчир. Россияның чурттакчы чонунуң 25 хуузу ядыы-түренги амыдыралдын артында чурттап чоруур, ол кижилерниң 17 миллиону ажилдап турар кижилер. Мээң бодал турарым-биле алырга, Россияда чедир үнелеттинмээш чаңгыс бараан — кижиниң күш-ажылы. Бистиң чуртувуста күш-ажыл төлевири, Европаның чурттарына көөрде, 3 катал эвээш. Россияда күш-ажыл төлевири чийк боорга, ынчангаш даштыкы инвесторларның сонуургалы улуг болуп турар.

Бо хүнде Россияда ажил төлевири 1985 чылдың деңзигүүрү-биле алып болза, ооң үнези дыка куду болуп турар. Социализм үезинде аш-чөмнүң өртээ чийк, кижилер күрүнөден дыка хөй ачы-душаны халаска ап турган болгаш оларның ажил төлевириге негелдеси ындыг-ла улуг турбаан. Бо хүнде республикада ортумак ажил төлевири 6 муң рубль бичиле алып турар. Аналитиктерниң санап үндүргени-биле алырга, Россияга ортумак ажил төлевири бир айда 20 муң рубль чедип турар болза, ынчан россияннарының амыдырал-чуртталгазының деңнели көдүрүлүп болур деп түңнелди үндүргөн.

Россияның экономиказы бо хүнде турум көдүрүлүп келген деп чугаалап болбас. Чурттуң бюджет политиказына улуг реформа чоруп турар. Ооң канчаар тургустунуп кээрин амдызында даап чугаалаары болдунмас. Ол талазы-биле маргылдаалыг айтырылгар тургустунуп турар. Россия бо хүн кандыг орук-биле чоруп орарын сайгарары безин дыка нарын апарган.

Сергей ХЕРТЕК.

Очур Таш-оолович Чалама — өг-бүлениң улуг оғлу. Ол чолаачы эртемниг, өг-бүлелиг, 2 кыстыг кижичи. Кара чажындан тура, техникага кончуг сундулуг чораан. Ооң адазы Таш-оол Колович Чалама Тожу чурттуг, сураглыг слесарь чораан. Оглон ол биче чажындан тура күш-ажылга ынак кылдыр кижизиткен. Очур кончуг биче сеткилдиг, дузааргак, хүндүлээчел, топтуг-томаанныг.

Бүзүрелдиг-ле КИЖИ

Үр үениң дургузунда Очур Таш-оолович Тожу — Кызыл аразында республиканың чонун хууда машиназы-биле дажыглап келген. Акшазы чок улусту безин соонда төлеп бээр кылдыр ап алгаш, чеде-ринге чедирип каар. Чон ону аажок хүндүлээр, аңаа бүзүрээр, чоргаарланыр. Кижилерден аңгыда, оларның кандыг-даа чүгүн аай-дедир сөөртүп берип турар.

Эгезинде ол бичежек автобустуг турган. Сөөлгү үеде улуг "Уралы-биле" хууда сайгарлыкчыларның аш-чөм, идик-хөп, дериг-херекселдерин сөөртүп эгелээш. Кандыг-даа үеде ол машиназын кончуг эки башкарып, чонунга бараан бооп чоруур чолаачы. Ындыг боорга, улус албан ооң машиназынга олуруп, чүгүн сөөртүксээр. Чолаачы эш-өөрү-биле эп-найыралдыг. Кандыг-даа үеде дуза дилеп чеде бээрге, ол белен олурар. Тожу чону аңаа чоргаарланыр. Ындыг чолаачылыг болганы-быс — аксывыс кежин-диң.

Тожу биле Кызыл аразында орук берге болганындан чолаачыларга, чонга улуг берге-дээшкиннерни таварыштырып турар. Күрүнө акшаны берген деп дыңналыр, а оруувус шоолуг кылдынмай турарына хомудал турар бис. Ынчангаш соңгуп алган депутаттары-выстан, Чазактан оруувусту эки шынарлыг кылып бээрин идегел-биле дилеп олур бис.

Очур Таш-ооловичиге Тожу чонунуң мурнундан ажил-ижинге, амыдыралынга чүглө экини күзеп: "Халдып ор, чолаачы!" деп йөрээлди салып артым.

Сержинмаа БИРИННЕЙ. Тожу кожуну.

Бодамчалыг бооп көрээлиңер

Ам удавас болуп сонгудаларга чагырга даргаларын болгаш депутаттары сонугу болгай бис. Оларны та каш удаа сонгуп келдиквис ыйнаан. Ажык-чарлыг демократия үези дээш даргалаксаар, депутаттаксаар кижилер-ле хөй апарган. Бодун боду азы бир албан организация черинден-даа депшидип алып боор-дур. Чамдык кажар кижилер сонгудуп алып дээш бодунуң чоок улузун деткичилер кылып алгаш, оларны дамчыштыр акша-көпөөк, арага-дары берип хээлилер чоруктар бары чажыт эвес-ле болгай. Ынчаар каас-коя сөстөр эдип, хөй аазаашкыннар кылып

тургаш, сонгудуп алган соонда, чонче көрбейн баар улусту хөйү-биле көрүп тур бис. Чымчак сандайга саадаан соонда, демги аазаашкыннар-даа уттундуруп каар.

Ажыы-биле чугаалаарга, даргалаксаан, депутаттаксаан кижилер, шынап-ла, эндерик. Сонгуп алган улусту-вустуң чөс-холазын ам көрүп чор бис ышкажыл. Ха-дунма, дөргүл-терел тыртышпайн, чон дээш ажилдаар угаан-сарылыгды кижилерден сонгуп ап көрээл, чонум.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуну.

Деткикчилеривиске четтирдвис

Мээң уруум, Алина Майыңдының салым-чаяны берге-даа болза, ол бодунуң үе-черге эш-өөрү-биле бир дөмей школаны доозуп алган. Республикага болуп эрткен инвалид уругларның фестивальдарына удаа-дараа киришкеш, онзагай шаңналдарны ол алгылаан. Алина шүлүк чогаадырынга, ырлаарына, музыка дыңнаарына кончуг ынак. Ооң күзели — артист болуру. Бодунуң ол күзелин чедип алырын бодал, эш-өөрү, өг-бүлениң кежигүнери-биле төрээн суурундан аңгы-

да, чоогунда суурларже бо-ла "аалдаашкыннарны" кыла бээр кижичи.

Бо берге үеде мээң уруумну деткип, дузалажып чоруур Ак-Чыраа, Торгалыг суурларның чонунга, "Херел", "Шолбан" уруглар садтарының коллективинге, сайгарлыкчыларга сагыш-човангыр, онзагай буянын чоруу дээш өөрүп четтиргенисти Алинаның өг-бүлөзи күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Валентина МАЙЫНДЫ. Өвүр кожуну.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (июнь 14-тен 20-ге чедир) республикага 117 кем-херек үүлгедишкени бүрүктеттинген (өлүрүүшкүн — 2, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедиргениниң

түңнелинде кижилерни амы-тынындан чарганы — 1, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедиргени — 18, күштээшкын — 4, дээрбечи чорук — 4, үптээшкын — 11, оор чорук — 49, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжааны болгаш дажыглааны — 3, боо-чепсекти хоойлуга удур шыгжааны болгаш дажыглааны — 3). Оларның 49-у "изии-биле" тодараттынган. Спирт холумактыг бүдүмелдерни 36,5 литрни хавырган. 5 орук озал-ондаанга 1 кижичи амы-тынындан чарылган, 33 кижичи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган. Кудумчулардан 1264 эзирик кижини ыраткан, оларның 618-ин эзириктер сергедир черлерге чедирген.

Июнь 15. Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчунга хыналда үезинде 1986 чылда төрүттүнгөн Кызылдың чурттакчызындан 18,937 грамм гашишти тыпкаш, хавырган. А 19-туң хүнүнде Крылов кудумчунга милиция ажилдакчыларын көрүп кааш, черже хаптап каан бүдүмел октапкан хоорайның 23 харлыг ажил чок чурттакчызы

туттурган. Хапка 276,206 грамм куртаппан марихуана чораан.

Июнь 16. Кызылдың чурттакчызының кириген билдиришкени-биле алырга, эртен эрте Дружба кудумчунга билдинмес кижилер коргудуп тургаш, ооң "Самсунг Х-450" телефонун ажыы-биле былаап апарган. Истелгени "изии-биле" чорутканының түңнелинде, хоорайда

оюннар автоматтарының залының бирээзинде таңныылдап турар 25 харлыг хамааты каразыттырып турар.

Июнь 17. Кызылдың де-журный кезээнге Бай-Хаакская кудумчузунда бажының кырына 15-20 харлыг оолдар күштээшкын кылганының дугайында дыңнадыг кирген. Херекке Кызылдың 9 дугаар шко-лазындан 15 харлыг ийи өөреникчи, Олимпийжи курлавырлар школазының 16 харлыг сургуулу база хоорайдан ажил чок хамааты каразыттырып турар.

Июнь 19. Чадаана хоорайның Победа кудумчузунда бажыңга иштинче чидиг бистиг чүүл-биле өлүр балыглаткан 38 харлыг хамаатының мөчүзү тывылган. Херекке кожунуң төп эмнелгезинче бажында кемдээшкинниг кирген эзирик херээшкен кижичи каразыттырып турар.

ИХЯ-ның парлагга албаны.

Археологтук эртем-шинчилелдер

ЭГЕЛЭЭШКИНИН ДЕТКИИЛИЦЕР

Бистиң төрөөн Тыва-каас-чараш бойдус чурумалындан, тайга-таңдызында аң-мең, казар байлактарындан, агып чыдар арыг-кылаң аржаан, хемнер-сугларындан аңгыда, ооң девискээринде хей санныг базарыктар, көжээ-даштар-биле база бай. Кончуг-ла тывызыксыг, чараш оран-чуртум деп кижиниң чоргаарал-биле чугаалаксаазы кээр.

Ооң бир чижээнге Би-Хем кожууннуң Туран — Өк оргулаажында “Хааннар шынаазын” хамаарыштырып болур. Ол черлерге 1970 чылдарда археологтук шинчилелдер ажылы эгелээнин билир бис. 1971-74 чылдарда эртемденнер М.Х.Маңнай-оол, М.П.Грязнов олар бир улуг базарыкты казып, оон эрте-бурунгу хаан, кадынның хөрүнүң базарыктарындан кончуг ховар скиф культуразының кайгамчыктыг үнелиг алдын эдилелдерин, кылыгларын тыпканнар.

Оон бээр 30 чылдар эрткенде 2001 чылда Санкт-Петербурктун Эрмитаж музейинин эртем ажылдакчызы К.В.Чугунов баштаан россий, герман экспедиция археологтук эртем-шинчилел ажылдарын катап кылып, ийи чурт аразының кады ажылдажылгазын чедиш-кинниг дооскан болгаш оон барык 6000 ажыг янзы-бүрү хевирлерниң эрте-бурунгу кайгамчык чараш, каас-коя алдындан кылган эдилелдерин тып, бүгү делегейде чоннуң кичээнгейин хаара тудуп, сонургалын оттурганын чугаалаары артык эвес. Ол дугайын массалыг информация чепсектеринге көргүзүп-даа, чугаалап-даа, бижип-даа турган. Ооң-биле кады “Аржаан — источник в долине царей” деп Тывага археологтук ажыдышкындар дугайында өңнүг, чараш номну Санкт-Петербурктун “НП-Принт” типографиязынга 2004 чылда парлал үндүргени онзагай.

Шинчилел казыышкындар чоруп турар үеде ону хайгаарап, сонургал көрүп турган, амгы үеде “Хааннар шынаазы” музей-заповедниктин директору болур Сергей Допуй-оолович Даржааның “Шын” солунга бо чылдын февраль 3-те үнген “Төнчүзүңге чедирер мен” деп материалы үнген чүве. Автор бо бүгүгө чүгүле сонургал көрүкчү бооп артпайн, ажык дээр адаанга музей-заповедник ажыдар ажык күзелер илередип, ону эгелээри-биле хей-ниити эгелээшкениге даянып алгаш, кадыгсыг согур көпеек ажыл төлевири албайн ажылдап чоруур бижээн. Бодум хууда авторнуң ук эгелээшкенин деткип, езулук чону, чурту, оон байлаа дээр сагыжы аарып чоруур кижилерниң бирээзи-дир деп үнелээр-дир мен.

Ийе, кандыг-даа ажылды кылырга, сагыш ышкаш бүде бербес. Шаптаразыннар, моондактар дээр, чүү-даа туруп келир. Мөзү-бүдүш талазы-биле тура-соруктук кижилер бодунга салган сорулгазын ыяап чедип

аар. Сергей Допуй-ооловичиниң тургузуп алганы чурук-макет езугаар ажык дээр адаанга “Хааннар шынаазы” дээр музей-заповедник туттуна бээр чүве болза, Тыва-каас-чараш аңгыда, оон келир үези кончуг улуг дээрзин билзе чогуур. Бистиң уран чүүлге салым-чаянныг кижилеривис делегейни дескинип, тыва кижини деп кымыл дээрзин көргүзүп турарлар болгай. Оларның чедишкени дээрге тыва кижиниң бүрүзүнүн

Бодум хуумда бо эки эгелээшкенин кылып турар кижиниң ук-төөгүзүн ооң чоок кижилеринден сонургаан мен. Сергей Допуй-оолович Даржаа 1958 чылда Би-Хемниң Тарлагга малчын өг-бүлениң улуг оглу бооп төрүттүнген. Ону колдуунда кырган ада-иези азырал өстүрген болгаш оларның улусчу эмнээшкни аргалары-биле чонну экирти эмнеп чораанын боду көрүп, кырганнарындан салгал дамчаан бойдус чаялгазын боду база салгал өөренип алганын билдим. Хол дузазы-биле нугушкуннар (массаж) кылып, бумбалаар, хамнаар, тудугжу салым-чаян дөстүг кырганнар болган чүве-дир.

Чырык черге чурттал чоруур дириг кижини чүнү-даа көөр болгай. Каш удаа айыыл-халапка таварышкаш, өлгөн-дир дээр соок бажыңга суп каарга, оон миннип кээп, өске орандан дедир кээп турганын ол сактып чугаалады. Бодунуң кыс дүмүзү берге божааш, наркозтан үнүп чадааш, каш хонук меделер чок чыдырда, эмчилер чөпшээрвейин турда-ла, бүдүү киргеш, янзы-бүрү нугушкуннарны кылган соонда, дүмүзү баштайгы миннишкенин кылып, оңгарлып келген. Ооң бичи өлөязы шил иштинге тыныжы бергедеп чыдырда, Сергей Допуй-оолович бодунуң энергия күжүн ажыглаанынын соонда, шупту чүве эки болганын, сөөлүндө эмчилер оон онзагай салым-чаянын эскерип, “архидревний” эмнээшкни деп санаанын ол чугаалап орду. “Силерниң ол онзагай күжүңер кайыын, канчал кээр апарганыл?” деп, айтырган мен. “Дүжүмүгө кырган-ачам бо-ла кирип келгеш, ынчал-мынчал деп сүмелээр апарган” — деп, Сергей Допуй-оолович харыылады. Ол сүмелер эки талалыг бооп төнерин каш удаа херек кырында көргөн.

Оон мурунда чылдарда Сергей Допуй-оолович школага күш-культура башкылап, интернат эргелекчилеп, совхоз салбырынга эргелекчилеп-даа турган. Сөөлүндө Би-Хем кожуунга арат ажыл-агый ассоциациязын удуртуп турган. Өг-бүлелиг, 4 ажы-төлдүг. Өөнүң ишти Оюмаа Сенгиленовна Седей Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, № 9 школа-гимназияда танчы башкызы. Уруглары шупту өскен, ажылдаары ажылдап, өөренирлери студентилеп турар.

Ынчангаш бүгү тыва чонумну, ылангыя эртем ажылдакчыларын Тыва чуртувуска дээр адаанга онзагай музейни тургузарынга, ажыдарынга С.Д.Даржааның эгелээшкенин деткиринче кыйгырдым.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

өөрүшкүзү, чоргааралы-дыр. Уран талантывыстан эрткеш, Тыва чурт деп чүл дээрзин, ооң эрте-бурунгу төөгүзү кандыгыл деп чүүлдү бадыткап, херек кырында көргүзүптер чүүлдер бисте бар-дыр. Ынчангаш ажыл-херекти эгелээ болганда, ону төнчүзүңге чедирер дээр сорулганы күүседир арткандыр.

Музей-заповедник тургустуна бээр чүве болза, ооң чоок-кавызында өске-даа кастынмаан 100 ажыг базарыктарны камгалап ал, ону оорлаары болдурбайн барып болур ийик. Харалаан, холтак сеткилдиг ажырымчы оорлар бир базарыкты оорлап апарганын хомудал-биле чугаалавас аргавыс чок.

Сергей Допуй-оолович бо ажылды бүдүрер дээр, аңаа хамаарылгалыг улуг-биче даргалар-биле Тывадан Москваже кирип чугаалажышкындарны чорудуп турарын билдим. Ук чугаалажышкындар чоруту бүдүп, оон эгелекчи саналын деткип турары өөрүнчүг.

2004 чылдын июнь 29-та ТР-ниң Чазаа “2004 чылда ТР-ниң албан черлериниң яамыларының инновациялыг төлөвилелдеринин чагыгларының портфелин бадылаарының дугайында” деп № 577 доктаалды үндүрген. Ында “Хааннар шынаазы” музей-заповедник тудуп тургузарынга 2 млн. 738 муң рубльди аңгылаарын көргөн. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б.Нарусова ужуражылга үезинде музей-заповедник тударынга 1 млн. 500 рубльди бээрин база азаан бооп турар. Бо адаттыңан хей түңнүг акша-хөреңги саазын кырында артпайн, херек кырында бүдөр-ле болзун деп күзээр апаар.

“Шын” солунун 80 чылыга уткуштур

АРЫННАРЫН НОМЧУП КӨӨРГЕ...

“Шын” деп атты эдилээже, Шынап, чеже аттар солаан. Боттун бижин тывылыже, Моол дылга үнүп турган — “Шыным” оруу — Чонум оруу.

Көктешкизин ажып көөрге, Көктүг-шыктыг көдээ көстүр. Чуртталганы хөөрем чокка Чуруп, тырттып, бижип келген “Шыным” изи — Чонум изи.

Арыннарын ажып көөрге, Аыттың дую дыңналып кээр, Сыгыт-хөөмөй делгемнерден Сырын-биле үннежи бээр — “Шыным” хөөнү — Чонум хөөнү.

Төөгүзүн коптарга, Төдү Тыва көстүп келир: Тайга-сыннар, хонаш, турлаг, Тараа долган хову, шөлдер —

“Шыным” каазы — Чонум каазы, Каптагайда болушкуннар Хана өттүр көстүр эвес, Өртемчөйде болушкуннар Өгнү өттүр көстүр эвес — “Шындан” номчу — Шынны бижип.

Көдээ чонум солунунга Хөөрем эвес — хөлчок ынак. Холдан салбас номчуп чоруур, Хойлап алган номчуп чоруур — “Шыным” күжү — Чонум күжү.

“Куп-ла куруг, акша чок” дээр, Хуусаазында чагып албас Чаржынчыг бо болушкуннар Шаа барып сөнээр болзун — “Шыным” арны — Чонум арны. Күстүгүр САТ.

ОШАЧКИ сүмелеп тур

Ада-иелерге

Оруктарга чурум үрээр назы четпезен уругларның болгаш хайгаарал чок уругларның аразына профилактиктиг ажыл чорударының дугайында республика чергелиг семинар-хурал 2005 чылдын июнь 9-10 хуннеринде болуп эрткен.

Аңаа орук инспекциязының даргазы — милициянын полковниги Э.О.Хаажык орук айылындан назы четпезен уругларның кемдээшкни ап турарының дугайында чугааны кылган. 2005 чылдын баштайгы 5 айында республикага 25 орук айылы болган.

Орук айылы болдурбас сорулга-биле куравтоинспекция ажылдакчылары коллективтерге 245 ужуражылгаларны, 217 тайылыбыр ажылын кылган. Май айда Өөрөдиге яамызы-биле кады чылдың-на эртип турар “Безопасное колесо” деп конкурс-фес-

тивальды эрттирген. Маргылдааның түңнелинде, шылгарааннар Сочи хоорайга Россия чергелиг конкурска киришке келген.

Назы четпезен уругларның орук айылындан кемдеп турар чылдаганнарындан алгаш көөрге, уруглар ылангыя дыштанылгалар үезинде, майдан сентябрь айга чедир хей-биле орук айылынга таваржып турар.

Уругларның чайгы дыштанылгалары эгелээ болгай, ынчангаш кудумчуларда чадаг-тергелиг оолдар, уруглар каракка көзүлдүр көвүдээр. Ада-иелер база дыштанылга үезинде өөреникчилер-биле ажылдап турар башкылар! **Орук дүрүмүн уругларыңарга хуннүң-не сагындырып турарын куравтоинспекция сүмелеп тур!** Уругларыңарга орук кыдынга, орукка ойнаарын чөпшээрер!

Чолаачыларга

Республикада чоннуң хууда-даа, күрүнениң-даа машина-балгадын оорлап турары-биле, Куравтоинспекциянын оорлаан машина-балгат дилеп тывар килдизи орукка кичээнгелиг чорууруннарны, машина-балгадыңарны хайгаарап шыдавазыңар черлерге, чижээлээрге, каыт бажыңнар чанынга, машина тургузары бүзүрел чок черлерге машинаңарны тургуспазын сүмелеп тур. Машинаңарны кыска үениң-даа дургузунда каар ужурга таварышсыңарза, ооң экиртери, соңгалары эки хагдынганын, чүк шыжамыры база каподу хаагылын база дүлгүрүңерни уштуп алганыңарны ылавылап хынаңар!

Машина иштинге көсүк черге документилер, улуг өртектиг идик-хөп, акша-төгөрик, ол ышкаш бажың дүлгүрү кагбаңар! Аргажок каар ужурга таварышсыңарза, көзүлдүр кагбаңар! Оларның кырындан бир чүве-биле дуглай салып каңар. Бир эвес машинаңарда камгалал системазы бар болза, ону ажылгаарын черле утпаңар!

Кежээки база орай үелерде аргалыг болза таварылга болуп

пассажирлер алырын кыспаңар! Ындыг пассажирлер силерни үптөлүр болур. Бир эвес машинаңар оорлап апарган болза, дораан Кызыл хоорайның ишти херектер эргелелиниң дежурный кезенче дыңнадыңар, тел. 02, 5-44-02. Куравтоинспекциянын дежурный кезээ: 3-68-11, 3-72-29. Дыңнадырда машинаңың бүгү-ле кезектериниң, им-демдээниң дугайында, машина иштинге турган чүүлдерниң даңзынын айтыры чугула. А бир эвес машинаңарны силерниң караанга көзүлдүр-ле оорлап азы ажы-биле хунаап апарган болза, силерни долгандыр чок-кавыда турар чонну дыңназын дээр ыткыр кылдыр алгыңар.

Мындыг таварылгада оорларны, үптөкчилерни турган улус танып азы оода чадаарда сактып ал, силерге ооң-биле дузалал болур. Оорлаткан азы үптөткен машинаңарны дүрген дилеп тывары силерден кончуг хамааржыр, ынчангаш машинаңар читкенин дораан дыңнадыр болзунарза, ону тывары дүрген болур.

Аналитиктиг болгаш пропаганда ажылы чорудар килдис.

ШЫН

е-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ивигилел-политиктиг юлдис — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улустур юлдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефончо долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9637. Чагыг 66.

АГАР САНЬЫСЫ: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тывафредит”, Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортоақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүрүткөн.

Херечилелдиз дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация курайтмелдизиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетикина-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыллары дээр авторлар боттары харылаар.